

**UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE**

Lucija Unuk

**SLOVENIJA IN SRBIJA – DELOVANJE NOVE REVIJE IN SRBSKE
AKADEMIJE ZNANOSTI IN UMETNOSTI TER NJUN VPLIV NA
RAZPAD JUGOSLAVIJE**

Diplomsko delo

Ljubljana 2007

**UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE**

Lucija Unuk

Mentor: izr. prof. dr. Mitja Velikonja

Somentor: doc. dr. Milan Brglez

**SLOVENIJA IN SRBIJA – DELOVANJE NOVE REVIJE IN SRBSKE
AKADEMIJE ZNANOSTI IN UMETNOSTI TER NJUN VPLIV NA
RAZPAD JUGOSLAVIJE**

Diplomsko delo

Ljubljana 2007

Zahvala

***Za strokovno pomoč in razumevanje se
zahvaljujem svojemu mentorju, dr. Mitji Velikonji.***

Hvala tudi somentorju, dr. Milanu Brglezu.

***Hvala tudi tebi Marin, za konstanten prenos optimizma, brezskrbnosti
in nenazadnje vsem, ki so kakorkoli pripomogli, da je to delo nastalo.***

Slovenija in Srbija – delovanje Nove revije in Srbske akademije znanosti in umetnosti (SANU) ter njun vpliv na razpad Jugoslavije

Diplomsko delo obravnava dogajanje v 80. in 90. letih v SFRJ ter vlogo Nove revije in SANU pri razpadu Jugoslavije. Ekonomska kriza, zunanje politični vplivi in postopna demokratizacija, z vdorom kapitalistične ideologije, so zamenjali komunistično ideologijo bratstva in edinstva. Družbene spremembe je bilo potrebno na novo legitimirati. V ospredje je tako prišla nacionalistična ideologija, ki je konec 80. in v začetku 90. let prežemala vse ravni institucionalnega ustroja Jugoslavije. Prispevki za slovenski nacionalni program in Memorandum so služili kot legitimacijski mehanizem za nadaljnje družbene spremembe. Nova revija in SANU sta predstavljali ideološke aparate države (IAD), ki so producirali ideologijo liberalne demokracije, kapitalizma ter nacionalizma, ki je homogeniziral množice. V Sloveniji je tako prišlo do izumljanja 'slovenstva', slovenske tradicije in oživljanja starih mitov. V Srbiji se je na enak način legitimirala stara/nova elita in preko IAD ohranjala zadostno podporo za svojo politiko. Kulminacijo dogajanja je predstavljal razpad zvezne države in krvave vojne za razporeditev ozemlja.

Ključne besede: razpad Jugoslavije, Nova revija, SANU, politične mitologije, ideologija.

Slovenia and Serbia – Nova revija and Serbian Academy of Arts and Sciences (SANU) and their influence on the collapse of Yugoslavia

The thesis analyzes the events in Socialist Federal Republic of Yugoslavia in the 80's and the beginning of 90's and a role of a circle of Nova revija and SANU in the collapse of Yugoslavia. Economic crisis, foreign political influence and gradual democratisation with invasion of capitalist ideology put aside the communist ideology of brotherhood and unity. The new legitimization of social changes was therefore needed. Nationalist ideology came to the forefront and in the end of the 80's and beginning of 90's embraced almost all levels of institutional structure of the state. Proposals for Slovenian national program and Memorandum served as legitimization mechanisms for further social changes. Nova revija and SANU represented ideological state apparatuses (ISA), which reproduced ideology of liberal democracy, capitalism and nationalism, the latter uniforming the masses. In Slovenia the invention of 'slovenianism', slovenian tradition and the rise of old myths accured. In the same way the new/old elite in Serbia spread nationalism through ISA and managed to preserve the satisfactory support for its policy. All social changes and events culminated in the collapse of the federal state and in bloody wars for redistribution of the property.

Key words: collapse of Yugoslavia, Nova revija, SANU, political mythologies, ideology.

KAZALO

SEZNAM KRATIC	6
1. UVOD	7
1.1 Opredelitev problema	7
1.2 Hipotezi	8
1.3 Struktura naloge in metodološki okvir.....	9
2. TEORETSKA IZHODIŠČA	10
2.1 Louis Althusser – ideologija, IAD in RAD	10
2.1.1 Ideologija in ideološki aparat države	10
2.1.2 Represivni aparat države	12
2.2 Michel Foucault: diskurz, moč, resnica	13
2.3 Jürgen Habermas : Znanost, tehnološki napredek, nacionalizem.....	14
2.4 Politične mitologije	16
2.4.1 Mitologije Slovencev in Srbov	18
3. JUGOSLAVIJA.....	20
3.1 Izsek iz politične zgodovine Slovenije in Srbije v Jugoslaviji.....	20
3.2 Ustava SFRJ iz leta 1974	23
3.3 Razvojno gospodarska kriza socialistične Jugoslavije.....	26
3.4 Nova družbena gibanja ter diskusije opozicijskih intelektualcev o političnih in kulturnih vprašanjih Jugoslavije do konca 80. let	27
3.6 SANU in Memorandum	32
3.5 Nova revija in Prispevki za slovenski nacionalni program	37
3.6 Primerjava Memoranduma ter Prispevkov za slovenski nacionalni program	46
3.7 Intervjuji	54
3.8 Vpliv delovanja SANU in Nove revije na razpad Jugoslavije.....	57
4. SKLEP	63
5. LITERATURA	66
6. PRILOGE.....	71

SEZNAM KRATIC

AVNOJ – Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije; Antifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije

CK – Centralni komite

DEMOS – Demokratična opozicija Slovenije

DPS – Društvo pisateljev Srbije

DSP – Društvo slovenskih pisateljev

IAD – ideološki aparati države

JLA – Jugoslovanska ljudska armada

MDS – Mednarodni denarni sklad

NOB – Narodnoosvobodilni boj

OZN – Organizacija združenih narodov

OF – Osvobodilna fronta

RAD – represivni aparati države

RKC – Rimskokatoliška cerkev

SANU – Srpska akademija nauka i umetnosti; Srbska akademija znanosti in umetnosti

SFRJ – Socialistična federativna republika Jugoslavija

SIS – Samoupravne interesne skupnosti

SPC – Srbska pravoslavna cerkev

SRS – Socialistična republika Slovenija

SZDL – Socialistična zveza delovnega ljudstva

ZIS – Zvezni izvršni svet

ZK – Zveza komunistov

ZKS – Zveza komunistov Slovenije

ZKJ – Zveza komunistov Jugoslavije

ZPJ – Zveza pisateljev Jugoslavije

ZSMS – Zveza socialistične mladine Slovenije

1. UVOD

1.1 Opredelitev problema

Obravnavana tema se neposredno veže na dogajanje, ki je pomembno vplivalo na razmerje sil v jugoslovanskem socialističnem sistemu, v 80. in na začetku 90. let. Za to obdobje velja, da je bilo zelo pomembno za razpad socialistične Jugoslavije. Kot razlaga Velikonja (1996: 135–138), so v omenjenem obdobju nasprotja socialističnega režima, ki je veljal za avtoritaren, nedemokratičen režim, v katerem je monopol imela Komunistična partija, dosegla svoj vrh. V ospredje so začele prihajati nacionalistične ideje ter teritorialne in fašistične težnje neokomunističnih elit, ki so izkoristile ideološke mite za mobilizacijo ter podporo lastne fašistične politike. Prav tako so sile, ki so zahtevale demokratizacijo in modernizacijo države, svoj projekt mitološko opremile.

Nezadovoljstvo srbskih akademikov je eskaliralo s spisanim Memorandumom Srbske akademije znanosti in umetnosti (SANU) leta 1986, katerega vsebina je slonela na izrabljanju mitskih podob iz zgodovine srbske države. Le ta je bil kasneje spretno inkorporiran v program ekspanzijske politike Slobodana Miloševića. Ta je v ospredje postavil stare mite o kruti usodi srbskega naroda in z njimi obvladoval množice. Neugoden gospodarski položaj v državi je bil prav tako dodaten vzrok za podporo novih nacionalističnih idej in neokomunističnega režima (Milosavljević 1995: 12–17).

V tematski številki z naslovom Prispevki za slovenski nacionalni program (Prispevki; 57. številka) iz leta 1987, je v člankih avtorjev problematizirana zgodovina in kultura Slovencev ter njihovega položaja v federativni državi. Prispevki se, sicer veliko bolj kot srbski Memorandum, ukvarjajo s samimi Slovenci in ne z ureditvijo Jugoslavije. V njih prav tako lahko opazimo mitske predstave. Kot glavni krivec za težave Slovencev v Jugoslaviji je predstavljena Komunistična partija, ki izvaja teror nad nerazvitim južnim, provincialnim delom skupne države, nad njenim zmeraj evropskim in 'civiliziranim' severnim in severozahodnim delom.

V pričujočem delu bom prikazala in analizirala delovanje SANU v Srbiji in Nove revije v Sloveniji v 80. letih in vpliv obeh na dogajanja do razpada Jugoslavije. Pri interpretaciji produkcije institucij in na splošno dogodkov v tem obdobju, si bom pomagala z razlago družbenih konceptov, katere so podali kritični teoretiki družbe, ki so bili in so pod vplivom marksizma. Gre za le eno izmed različnih interpretacij, katero bom zavestno

poskušala prikazati. Ne zavzemam stališča, da je moja interpretacija pravilna ali še huje, resnična. Gre le za vidik, za perspektivo, analizo skozi določeno optiko. Ker želim analizirati razpad Jugoslavije in vlogo omenjenih akterjev, bo potrebno širše analizirati jugoslovanski projekt in njegove značilnosti.

1.2 Hipotezi

Ozadje, na katerem temeljita hipotezi

Ideološki aparati države (IAD) in tehnološki napredek v globalnem svetu, prav tako tudi v SFRJ, so v 80. letih doživljali t. i. 'procesno diskrepanco'.¹ IAD so se odzivali na tehnološke, ekonomske in na sploh družbene spremembe v svetu in v Jugoslaviji. Spremenjeni način produkcije je vplival na spremembe v IAD. Kot pravi Repe (2002: 158), je sistem, vzpostavljen z ustavo iz leta 1974, lahko funkcioniral le dokler so obstajali varovalni mehanizmi - enotna Zveza komunistov (ZK), ki je delovala po sistemu demokratičnega centralizma in je svojo vodilno vlogo prenašala na družbo širše, enotna armada in Tito kot poveljnik vojske, predsednik države in predsednik Zveze komunistov Jugoslavije (ZKJ).

Po Titovi smrti se je do takrat prevladujoča ideologija bratstva in enotnosti, s socialističnimi vrednotami solidarnosti, počasi umikala zasledovanju nacionalnih interesov, ideologiji svobodnega trga, vsesplošni liberalizaciji in demokratizaciji. Gospodarska kriza v državi, problemi samoupravljanja, neupoštevanje zakonitosti svobodne trgovine, reševanje gospodarskih težav z zadolževanjem in administrativnimi ukrepi, ki so le blažili simptome neustrezne gospodarske politike, politična struktura, razdeljena na republiške partije ter nasprotja znotraj republiških partij, med konzervativnimi in liberalnimi silami - vse to je vplivalo na splošno nezadovoljstvo in na klic po možnostih za večjo modernizacijo v ekonomsko bolj razvitih republikah. Od konca 80. let je v Sloveniji in Srbiji socialistično ideologijo v IAD že skoraj popolnoma zamenjala nacionalistična ideologija. Na mesto ideologije bratstva in enotnosti so prišli t. i. 'izmi' (nacionalizem, patriotizem, šovinizem...), ki so v veliki meri krojili razpad in obliko družbenopolitičnega sistema, nastalega po razpadu Jugoslavije. Pri tem dajem v svojem razmišljanju prednost ekonomskim spremembam kot

¹ Koncept 'procesne diskrepance' lahko razložimo tako, da poudarimo, da je v 80. letih prihajalo do intenzivnih sprememb, ki so skozi časovno linijo od 80. do 90. let postajale vedno večje in večje. V Jugoslaviji je prišlo torej do diskrepance med načinom družbene produkcije in ideološkim ter represivnim aparatom države, ki sta skušala ohraniti obstoječi red (L. U.).

temelju za spremembe v IAD in represivnem aparatu države (RAD). Tako se je lahko povzpel tudi nacionalizem. Nacionalistična ideologija, ki so jo širile nove/stare ekonomske in politične elite je družbo homogenizirala in oblikovala nacionalno identiteto ljudi, najbolj na načelu izključitve. Tako se je slovenska nacionalna identiteta v tem obdobju najbolj oblikovala na principu različnosti od ostalih, tj. 'balkanskih narodov', na naši zgodovinski usmerjenosti proti Zahodu, na naši posebni kulturi in jeziku. Politične in ekonomske elite ter njihova usmerjenost k vsesplošni modernizaciji družbe so zahtevale spremembe v IAD. Tako so IAD, v poznih 80. in do konca osamosvojitvenega procesa, pričeli močno širiti nacionalistično ideologijo. Ta ideologija je bila razširjena že od začetka 80. let, vendar v manjši meri. V Srbiji so, z vzponom Slobodana Miloševića, IAD prav tako pričeli širiti nekakšno mešanico socialistične/nacionalistične/velikosrbske ideologije. Zaradi ekonomske in družbenopolitične klime v Jugoslaviji in z IAD, ki so širil nacionalistično ideologijo, si je Milošević ustvaril veliko podporo srbskih množic.

HIPOTEZI

- Ideološki aparati države in razvoj produkcijskih sil v Jugoslaviji so v 80. letih doživljali vedno večjo diskrepanco. V gospodarsko-tehnološkem razvoju so se prav tako pokazali znaki neuspešnosti politike samoupravljanja in vdor kapitalizma. V ideoloških aparatih je prišlo do sprememb, do vzpona nacionalizma v Sloveniji in Srbiji.
- Delovanje kroga Nove revije in akademikov Srbske akademije znanosti in umetnosti je bilo močno povezano z ekonomskimi in tehnološkimi spremembami že omenjenega obdobja. Te so vzpodbudile ponovno obuditev starih mitov. Stari miti so bili instrumentalizirani v boju novih/starih elit za oblast in redistribucijo bogastva.

1.3 Struktura naloge in metodološki okvir

Moja raziskava je temeljila na primerjalni analizi posameznih konceptov teoretikov družbe L. Althussera, J. Habermasa in M. Foucaulta. Gre za naslednje koncepte: ideološki in represivni aparati države, diskurz, moč, družbene spremembe in tehnični napredek,

nacionalizem. V nadaljevanju sem poskusila aplicirati te koncepte na delovanje dveh institucij tj. Nove revije ter Srbske akademije znanosti in umetnosti, in na njuni produkciji - Prispevke za slovenski nacionalni program in Memorandum. Oba besedila sem tudi primerjala v kontekstu, v katerem sta nastala. S pomočjo celotne analize sem poskusila razložiti dogajanje v Jugoslaviji predvsem v 80. in 90. letih ter njen razpad. Analizirala sem primarne (dokumenti) in sekundarne vire (monografije, teoretsko-strokovni članki, časopisni viri). Pri analizi sem uporabila tako deduktivno, kot tudi induktivno sklepanje. Opravila sem tudi pet intervjujev z osebami, povezanimi z omenjeno problematiko.

2. TEORETSKA IZHODIŠČA

2.1 Louis Althusser – ideologija, IAD in RAD

2.1.1 Ideologija in ideološki aparat države

Althusser razlaga, da ideologija ne glede na svojo formo (npr. religiozna, etična, pravna, politična), vedno izraža razredne pozicije. Po Althusseru ideologija nima zgodovine. Ljudje si znotraj nje predstavljajo sebe, pri čemer ne gre za predstavljanje glede na njihovo lastno eksistenco, temveč za njihov odnos do te eksistence, ki se vzpostavlja znotraj ideologije. Ideologija je torej namišljeni odnos, glede na realne eksistenčne odnose, ki so v zadnji instanci odnosi produkcije in razredni odnosi.

Ideologija vedno eksistira v aparatih in njihovih praksah. Vsak aparat je realizacija vladajoče ideologije. Ima torej materialno eksistenco. Ideologija po Althusseru na splošno interpelira posameznike v subjekte, omogoča podrejanje posameznikov Subjektu, omogoča medsebojno priznavanje subjektov in Subjekta ter njihovo lastno priznavanje, absolutno zagotavlja, da je vse res in da, če subjekti prevzamejo njim namenjeno vlogo in se temu ustrezno vedejo, ne more priti do neprijetnih presenečenj.²

Vladajoča ideologija je rezultat zelo dolgega in trdega razrednega boja, v katerem je vladajoča buržoazija, če govorimo o prehodu v kapitalizem, dosegla svoje cilje z bojem proti prejšnji vladajoči ideologiji in proti ideologiji novega izkoriščanega razreda, ki se je borila v svojih organizacijskih okvirih. Buržoazija se je s svojo ideologijo hkrati borila proti

² Dostopno na <http://www.marxists.org/reference/archive/althusser/1970/ideology.htm> (22. julij 2007).

nasprotnemu razredu in tudi sama s seboj, da je poenotila svoje notranje frakcije. Ta boj se nikoli ne konča in je zmeraj podrejen zakonu razrednega boja (Althusser 2000: 114–115).

Althusser piše, da je za teorijo države, ki jo podaja Marx, nujno razlikovanje med državno oblastjo in državnimi aparati. Zraven te razlike pa je potrebno razlikovati še koncept IAD, ki so sorodni RAD-u, vendar ga z njim nikakor ne gre zamenjevati. V marksistični teoriji države vsebuje državni aparat vlado, administracijo, vojsko, policijo, sodišča, zapore itd. Vse to po Althusseru konstituira RAD, ki v zadnji instanci vedno deluje s silo. Pri IAD pa gre za določeno število realnosti, ki se neposrednemu opazovalcu predstavljajo v obliki različnih in specializiranih institucij. Althusser (2000: 70) navede empirični seznam teh institucij. To so: verski IAD (sistem različnih cerkva), šolski IAD (sistem različnih javnih ter privatnih šol), družinski IAD, pravni IAD, politični IAD (političnih sistem, ki vključuje različne stranke), sindikalni IAD, informacijski IAD (tisk, radio, televizija itd.), kulturni IAD (literatura, umetnost, šport).

Funkcija IAD je v tem, da 'vbijejo' v glave vladajočo ideologijo, saj se le tej zmeraj nekaj upira. Bije se boj, ki je posledica razrednega boja. Ideologija se ne poraja v IAD, temveč izhaja iz razrednega boja, IAD pa so le forma (Althusser 2000: 116). IAD so vsak zase realizacija določene ideologije. Ideologija obstaja v aparatu, v njegovi praksi ali praksah. Torej je ta obstoj materialen (Althusser 2000: 91).

Althusser (2000: 78–79) razlaga, da je v kapitalistični družbi šolski IAD tisti, ki je po hudih razrednih in ideoloških bojih proti staremu, glavnemu IAD (cerkev), prevzel vladajoči položaj v kapitalizmu. Od vseh ideoloških aparatov ima šola vodilno vlogo. Vsaka skupina, ki v procesu šolanja odpade in zasede mesto v proizvodnem procesu, je opremljena z ideologijo, ki postane njena realnost. Tako se reproducirajo odnosi izkoriščevalcev in izkoriščancev. Vladajoča meščanska ideologija pa je, da je šola nekaj nevtralnega (Althusser 2000: 81–82).

Althusser tudi poudarja, da IAD niso realizacija ideologije na splošno. Nikoli v IAD tudi ne gre za nekonfliktno realizacijo ideologije vladajočega razreda. Z vzpostavitvijo IAD se ideologija realizira, v njih je realizirana in se sama realizira ter postane vladajoča ideologija. Vendar pa je v IAD vedno prisotno neko tveganje, zaradi kontinuiranega razrednega boja. Gre tako za boj proti prejšnjemu vladajočemu razredu in njegovim pozicijam v starih in novih IAD, kot tudi za boj proti izkoriščanemu razredu.

2.1.2 Represivni aparat države

RAD deluje v prevladujoči meri in pretežno z represijo in šele v drugi vrsti z ideologijo. Primer sta vojska in policija, ki torej pretežno delujeta z represijo, prav tako pa tudi z ideologijo, zato, da bi obdržali svojo reprodukcijo ter kohezijo. To počneta s propagando lastnih vrednot navzven (Althusser 2000: 72).

RAD je enoten. To enotnost mu zagotavlja njegova centralizirana in enotna organizacija, pod vodstvom predstavnikov razredov, ki izvršujejo politiko na oblasti. Vloga RAD-a je torej predvsem v tem, da z nasiljem različnih vrst zagotovi politične pogoje za reprodukcijo produkcijskih razmerij, ki so razmerja eksploatacije. RAD tako preko nasilja reproducira sebe, poleg tega pa ustvari politične pogoje za delovanje IAD (Althusser 2000: 76). Vsi državni aparati delujejo hkrati z ideologijo in represijo, vendar pa RAD v grobem povečano uporablja represijo, medtem ko IAD uporabljajo v večji meri ideologijo. Ko Althusser primerja RAD in IAD, razlaga, da tudi IAD delujejo s silo, čeprav je ta lahko v mejnih primerih zelo simbolična in subtilna. Ni aparata, ki bi bil zgolj ideološki. Šola in cerkev s selekcijami in z izključitvami 'dresirata'. Podobno počneta tudi kulturni ter družinski IAD. Razlika med RAD in IAD je po Althusseru v prvi vrsti ta, da je represiven eden, medtem ko je ideoloških več. Enotnost, ki konstituira množstvo IAD, ni neposredno dojeta. Temeljna razlika pa je v tem, da RAD deluje z neposredno silo, IAD pa z ideologijo.

Od začetka 80. let je Jugoslavija doživljala permanentno politično in ekonomsko krizo. Kriza se je kazala v neustrezni ekonomski politiki, ki ni upoštevala zakonitosti delovanja svobodnega trga. Namesto prestrukturiranja gospodarstva in usmeritve v tržno donosne dejavnosti, je prihajalo do administrativnih ukrepov, ki so ohranjali status quo. Ker se razvoj produkcijskih sil v jugoslovanski družbi ni več ujemal z ideologijo, ki se je producirala v IAD, je v IAD vdirala nacionalistična ideologija, ki so jo tako ščasoma instrumentalizirale politične elite, razdeljene na republiške partije. Ta ideologija se je bolj ujemala z logiko liberalizacije gospodarstva, kot pa s socialistično ideologijo bratstva in enotnosti. Spremembe v IAD so v Sloveniji in Srbiji homogenizirale družbo. Širile so se frustracije, obtoževanja o medsebojnem izkoriščanju in občutki krivice. Memorandum in 57. številka sta predstavljala vdor te ideologije. Oba besedila sta bila prispevka nacionalnim programom Slovenije in Srbije ter sta kasneje, ko so se razlike med republikama v percepcijah prihodnje ureditve Jugoslavije bolj jasno izrazile, postala programa nove in stare politične elite v Sloveniji ter Miloševićevih reformiranih komunistov na oblasti v Srbiji.

2.2 Michel Foucault: diskurz, moč, resnica

Diskurz je po Foucaultu (1994: 116–117) vezan na željo in moč. Diskurz ne izraža le boje in sisteme vladanja. Zaradi in s pomočjo diskurza se vodi boj za moč, ki jo je nujno posedovati. Foucault piše, da proizvod diskurza v vsaki družbi kontrolira, selekcionira, organizira in redistribuira določeno število procedur, katerih vloga je, da zmanjšujejo njegovo moč in nevarnost, da gospodarijo nad njegovimi zmožnostmi in da se izognejo njegovi materialnosti. Volja do znanja predstavlja enega od treh sistemov izključitve, ki upravljajo diskurz. Naslanja se na institucionalno podlago. Ta volja do znanja in resnice teži k temu, da na druge diskurze izvaja neko določeno prisilo.³ Skupina procedur, ki omogočajo kontrolo diskurza, je prav tako pomembna, ker so to pravila, ki jih posameznik mora upoštevati, da mu diskurz postane dostopen. Gre za eliminiranje govornih subjektov. Nihče ne more vstopiti v sistem, če ne zadovoljuje določenih zahtev ali pa ni že od začetka kvalificiran za to. Vsa področja diskurza torej niso enako odprta. Sistem izobraževanja je politični način, da se zadrži ali spremeni prisvajanje diskurzov, skupaj z znanjem in močjo, ki sta tem diskurzom imanentna (Foucault 1994: 126).

Moči Foucault (1994: 152–153) ne definira v okviru teorij države, saj bi to pomenilo, da je še vedno ujet v koncepte suverenosti, zakona ter prepovedi. Država s svojimi aparati ne pokriva celotnega realnega polja odnosov moči. Država ne more obstajati samo na osnovi prej obstoječih odnosov moči. Je strukturalno nadrejena nizom mrež moči, ki prežemajo telesa (spolnost, družino, stališča, znanja, tehnike itd.). Oblast si tako lahko predstavljamo skozi mrežo praks znotraj družbenih odnosov. V tej mreži so torej vsi - tisti, ki imajo oblast, tisti, ki jo sprejemajo in nenazadnje tisti, ki se ji upirajo.

Foucault razlaga (1994: 162) kaj v njegovih analizah predstavlja koncept resnice: to je skupek regulativ za proizvodnjo, zakon, priprava izrečenega za funkcioniranje in vpliv; resnica je krožno povezana s sistemi moči, ki jo proizvajajo in ohranjajo, in z njihovimi učinki, ki jih sama inducira in ki prav njo reproducirajo; režim resnice ni enostavno ideološki in nadstrukturen, predstavlja pogoje za uresničevanje in reproduciranje kapitalizma in tako funkcionira tudi v nekaterih socialističnih državah; intelektualci imajo nalogo, da ne analizirajo, temveč vzpostavijo novo politiko resnice. Potrebna je sprememba političnih, ekonomskih in institucionalnih režimov proizvodnje resnice; moč resnice se mora odtrgati od oblik hegemonije, znotraj katere danes funkcionira.

³ Za primer Foucault razlaga, kako je zahodna književnost stoletja iskala svojo referenčno točko v naravi, iskrenosti, znanosti, torej v diskurzu, ki je v določeni družbi veljal za resničnega (Foucault 1994: 117).

Foucault dalje piše (1994: 161), da je v zahodnih družbah 'politična ekonomija' resnice karakterizirana skozi pet, zgodovinsko pomembnih točk: resnica je osredotočena na formo znanstvenega diskurza in na institucije, ki ga proizvajajo; nujno potrebna je za ekonomsko proizvodnjo in politično moč; resnica je objekt masovne potrošnje družbenega telesa; proizvedena je pod kontrolo malega števila velikih ekonomskih in političnih aparatov kot so univerza, vojska, množični mediji; resnica je vložek v igri določene politične debate in nekega družbenega, 'ideološkega' boja.

V Sloveniji se je tako ob prehodu iz socialističnega sistema v kapitalistični sistem z liberalno demokracijo zahodnega tipa, počasi izoblikoval tudi nov režim resnice. Izoblikovali so se mehanizmi, ki so dajali legitimnost temu prehodu. Tako je bil režim resnice izoblikovan pod nadzorom novih/starih ekonomskih in političnih elit ter množičnih medijev, šolstva in ostalih odvisnih aparatov. Na podlagi različnih mehanizmov se je tako izoblikovala t. i. slovenska nacionalna identiteta, ki je bila produkt hegemonih diskurzov tega obdobja. Intelektualci, ki so pisali Prispevke so bili del novega režima resnice in so pomagali vzpostaviti novo politiko resnice. Prav tako se je izoblikoval nov režim resnice v Srbiji, prežet z nacionalnimi oziroma nacionalističnimi idejami. Nacionalizem je bil instrumentaliziran s strani politične in ekonomske elite ter njenih ekonomsko/teritorialnih interesov. Omogočal je legitimacijo državne politike. Ideje intelektualcev so bile pomemben del režima resnice, ki je na novo produciral nacionalne subjekte.

2.3 Jürgen Habermas : Znanost, tehnološki napredek, nacionalizem

Habermas (1986: 53) razlaga, kako je v modernem času prišlo do racionalizacije družbe. To se je zgodilo tako, da sta napredni znanost in tehnika pričeli prežemati družbene institucije in jih tudi spreminjati. Posledično je moralo priti tudi do spremembe legitimacijskih mehanizmov.

Takšna razširitev in spoštovanje racionalnosti v življenju družbe je bilo in je v pomoč institucionaliziranju gospostva, ki se ne prepozna kot politično. Pojem tehničnega uma je že sam ideologija. Tehnika je vedno zgodovinsko-družbeni projekt. Iz nje je razvidno, kaj namerava narediti neka družba s svojimi interesi, s stvarmi in rečmi. Tako ima to materialno podlago. Gre za gospostvo, ne glede na to, za kako objektivni pojav se prikazuje tehnični um (Habermas 1986: 54).

Z znanstveno-tehničnim napredkom preseže institucionalizirana rast proizvodnih sil vse razsežnosti. Tako pride do tega, da institucionalni okvir nima več mehanizmov legitimacije. Vse spremembe v tehnologiji (tehnični napredek) se prezentirajo kot najbolj naravne za čas, v katerem se neka družba nahaja. Spremembe proizvodnih sil za sabo potegnejo tudi spremembe proizvodnih odnosov (Habermas 1986: 55).

Habermas (1986: 98–99) razlaga povezave med znanostjo, politiko in javnostjo ter javnim mnenjem. Danes se znanost vedno bolj inkorporira v javno življenje, javne službe in aktivno politiko. Politične oblasti naročajo raziskave strokovnjakov, z njimi podkrepijo svoja dejanja ter oblikujejo strategije delovanja. Birokrati, vojska in politika se torej orientirajo po strogo znanstvenih izsledkih. Po drugi svetovni vojni izvrševanje oblasti in potrjevanje lastne moči ni več podvrženo potrjevanju zunanjemu sovražniku. Legitimacijo predstavljata znanost in tehnološki napredek.

Habermasov doprinos teorijam nacionalizma in nacije je prav tako zelo zanimiv. Analizirala bom njegove predpostavke za formiranje evropskega državljanstva in jih poskušala postaviti v kontekst Jugoslavije. Katuranić (2003: 298–300) piše, da je Habermas filozof, ki demokracijo smatra za vitalen izvor moderne epohe nacionalizma. Nacionalizem je po Habermasu 'ideološki inženiring' 19. stoletja in njegova era se izteka. Habermas je podal predpostavke za novo, evropsko državljanstvo. Pomembno zanj je razporejenost prebivalcev in političnih elit, gospodarstvenikov in intelektualcev. Vprašanje, ki si ga Habermas postavlja je, kako naj med prebivalci Evropske unije prevlada želja po prvorazredni evropske identiteti. Habermas meni, da je za zrelo evropsko identiteto potrebna evolucija, katere produkt bo zrela politična kultura državljanov Evrope. Zakoni so za Habermasa proceduralna pravila za prenos odločitev, ki so pomembne za družbo, vključno z odločitvami o posebnih skupnostih v družbi (kolektivne pravice). To lahko privede do tega, da se manjšine borijo proti večinski, dominantni kulturi. Odločitev se mora vzpostaviti s strinjanjem obeh strani v sporu. Odnosi med skupnostmi morajo biti proizvod dialoga in volje, da se v njem sodeluje. Po Habermasu bo v procesu evolucije prišlo do izginutja procesov, ki zmanjšujejo moč komunikacije sodelovanja, to pa so nacionalizem, rasizem in seksizem. Nasprotja med kulturami naj bi se zmanjšala z dialogom in izgradnjo demokratične politične kulture, ki temelji na osnovi ustavnega domoljubja (Katuranić 2003: 302–302).

Politika ima za Habermasa središčno vlogo. Pri njej ne gre le za prvorazredni mehanizem moči in odločitev, temveč za mesto, kjer se lahko moč zavestno omejuje in usmeri v interes za napredek demokracije. Tako uporabljena moč lahko prepreči rivalstva in boje, ki so motivirani z imperialističnimi in nacionalističnimi cilji elit (Katuranić 2003: 306).

Jugoslovansko družbeno samoupravljanje se je, v pričo gospodarske krize po letu 1980, izkazalo za ekonomsko neučinkovito. Ustavna ureditev iz leta 1974 je generirala cepitev enotne Zveze komunistov (ZK) na posamezne republiške in pokrajinske partije, ki so zmeraj težje usklajevale ekonomsko politiko skupne države. V Sloveniji, ki je bila gospodarsko najbolj razvita republika, se je kriza sistema kazala tudi v novih družbenih gibanjih, ki so zahtevala liberalizacijo države. Tako se je republiška partija prilagajala takim razmeram in potrebovala nov mehanizem za legitimacijo svoje politike. Sama je pričela uporabljati disidentski diskurz o demokraciji in človekovih pravicah ter civilni družbi.

Ko v Zvezi komunistov Jugoslavije (ZKJ) ni prišlo do dogovora o spremembi ustavne ureditve in transformaciji zveze ter države, je Zveza komunistov Slovenije (ZKS) popolnoma sprejela liberalno demokratični večstrankarski sistem in kot ena izmed strank sodelovala na volitvah. Po uvedbi večstrankarskega sistema so nove in stare politične in ekonomske elite želele čimprej izvesti privatizacijo družbene lastnine. V teh razmerah in tudi zaradi dogajanj v Srbiji so IAD širili nacionalistično ideologijo, ki je bila namenjena homogenizaciji množic in ki je legitimirala prehod v samostojno državo. Tako so bili v novih razmerah instrumentalizirani stari družbeni miti, ki so služili poenotenju bodoče slovenske nacije - narodu s svojo državo.

V Srbiji je Memorandum intelektualcev SANU kot prispevek za nacionalni program, prav tako služil za podporo Miloševićevi politiki. Bil je program za širjenje vpliva Srbije v Jugoslaviji. Miloševiću je tako služil pri legitimaciji njegove ekspanzionistične politike. Nacionalistične ideje so ob prehodu v večstrankarski sistem in kapitalizem krepile nacionalna čustva Srbov po vseh republikah in legitimirale dejanja politične elite. V Jugoslaviji, ob prehodu iz socialističnega sistema družbene lastnine v kapitalizem s privatno lastnino, ni bilo politične in ekonomske elite, ki bi posedovala mehanizme moči in preko komunikacijskega procesa presegla razne imperialistične in nacionalistične težnje posameznih političnih elit.

2.4 Politične mitologije

Kolektivna identiteta družbe je prežeta z družbeno predstavotvornostjo (Velikonja 1996: 10). »Mitologija je kot koherenten sistem verovanja neukinljivi del vsake politične in družbene prakse« (Velikonja 1996: 33). Poskušala bom definirati in prikazati, kako mitologija neke družbe deluje in kakšne posledice lahko prinese zloraba mitov, ki v okoliščinah zatišja spijo in zato nimajo moči, da bi se aktivirali. To pa se lahko kaj hitro spremeni z akcijo oblasti

željnih skupin. Najprej bom na kratko označila najpomembnejše razsežnosti mitologije, nato pa bom konkretno predstavila del mitskih predstav Slovencev in Srbov.

Velikonja poudarja (1996: 10), da imajo vse bistvene dimenzije neke družbe svoj mit. Ta mit je, posebno, če se poveže z ostalimi miti v koherenten mitološki sistem, sposoben predstaviti neke družbene odločitve, strategije, institucije ali družbene skupine za nujno potrebne in posebno pomembne. Cassirer pravi, da je mit predvsem poseben način opazanja sveta. Mit je avtonomna kulturna in simbolična tvorba, ki je ni mogoče reducirati na običajne kategorije in ne na metodologijo racionalnega in logičnega mišljenja ter razumevanja samega pojava. Mit ne teži k vzročni razlagi, temveč k opazanju fizionomskih obeležij stvari in odnosov. Pri tem sugerira ustrezne oblike stališč in delovanj, ki ga v vsej svoji popolnosti potrjujejo (Cassirer v Matić 1998: 43). L. Strauss razlaga, da je osnovni smisel mitov razreševanje paradoksalnosti v človeških razumevanjih in prepričanjih. Mit je zanj model za razreševanje nasprotij, pri čemer je v njem neka prirojena težnja intelekta, da vse harmonizira (Strauss v Matić 1998: 96). Neko dejstvo skozi zgodovino doživlja različna preoblikovanja, povzdigovanja in degradacije. Konstitutivni del tistega, čemur prvotno pravimo objektivno dejstvo, je diskurz oblasti, sočasna in naslednja prezentistična interpretacija. Ta pripoji na posamezen dogodek oznako sekundarnosti, mašila, dokaza pravilnosti gospostvenih strategij. Raziskovanje preteklosti je determinirano z ujetostjo med poloma dejstev in najstev, faktov in faktorjev, znanja in moči. Prisoten je mit o objektivni znanstvenosti in na drugi strani ideološkosti politike. Pri mitologiji in znanstvenih dejstvih gre za kakovostno in ne za kvantitativno razliko, oba pa zgodovinsko koeksistirata (Meletinski v Velikonja 1996: 15).

Ideologija oz. ideološki mit je v primerjavi s tradicionalnim mitom bolj usmerjena v iskanje dokazov za svojo pravilnost in te dokaze vedno znova ponovno (po)išče. Vsebuje tudi 'znanstvena, objektivna stališča' in njihovo konfrontacijo. Ima svoj servis vedenja, svojo znanost. Tak mit se mora neprenehoma potrjevati in utemeljevati. Odločilen horizont v mitu je prihodnost. »Tradicionalni mit nalaga svojim naslovnikom obveznosti, ideološki mit pa predvsem išče pravice« (Velikonja 1996: 24). Matić (1998: 50) piše, da je ideologija lahko razumljena kot sistematična oblika racionalizirane mitologije. Nastaja v politični skupnosti zgodovinsko kasneje kot mit. Zraven določenih mitskih komponent zajema še druge zgodovinske in teoretične dokaze in stališča ter ima afirmativen značaj, ki omogoča socialno kohezivnost in povezovanje v določene politične skupine in gibanja. Ideologija vedno postulira prihodnja družbena stanja in govori v njihovem imenu, miti pa govorijo o preteklem, ki ima pomembno vlogo v sedanjosti in je pomembno za aktualno družbeno prakso ter orientacijo.

Mit in ideologija se ne izključujeta. Gre za dvostranski proces. Sobivata ter se pomensko zaokrožata. Mit ponuja nevprašljivo izhodišče, ideologija pa razvija snov v 'pravi' smeri. Ideologija, ki jo vceplja vladajoča oblast, poprisoti mitske predstave v lasti vseh. Vsaka oblast ima svojo produkcijo vednosti in poudarja svojo objektivnost in nevtralnost. Takšna mitska resnica, jo lahko uspešno legitimira (Velikonja 1996: 29–30).

Pomemben je koncept političnega mita. Girardet razlaga (2000: 13), da je politični mit domišljajska nadgradnja, iskrivljeno in neobjektivno, sporno obnašanje stvarnosti. Ima veliko moč za razlago stvarnosti. Mit ima tudi funkcijo vzpodbujanja sprememb. Ima moč, da požene v tek velike spremembe neke družbe. Matić (1998: 103–104) opredeljuje politični mit v kontekstu mitskih zgodb, ki se nanašajo na skupne pogoje življenja, na formiranje in spreminjanje ureditve skupnosti in na njeno notranjo uravnoteženo in moralno kohezijo. Politični miti se poskušajo vzpostaviti kot osnovna verovanja in prepričanja ljudi o družbeni ureditvi in o političnih odnosih v družbi. Želijo zavzeti svoje mesto važnih predstav o državi, politični avtoriteti, vodstvu, hierarhiji, moči in vladanju, spoštovanju ureditve, enakosti ali neenakosti. Oživljanje elementov tradicije, ki odgovarjajo duhovnemu stanju neke družbe v določenem obdobju, lahko privede do vzpona političnih mitotvorcev in manipulatorjev. Politična mitologija postane del politične propagande in dnevnega političnega pragmatizma. V tem procesu imajo posebno destruktivno vlogo metode manipuliranja z javnim mnenjem in pritiski na demokratično zavest množic.

2.4.1 Mitologije Slovencev in Srbov

Kot v vseh imajo tudi v slovenski in srbski družbi miti pomembno mesto. Velikonja (1996: 171–172) razlaga, da ima bajeslovni imaginarij Slovencev značilnosti srednjeevropskih kot tudi južnoslovanskih mitologij.⁴

Sodobno mitologijo Slovencev in tudi Srbov Velikonja (1996: 178) deli na štiri faze. Prva fazo zaznamuje naselitev in zlata doba narodne enotnosti ter vojaško politični, ne pa nacionalno-kulturni poraz proti močnejšemu sosedu. Faza naselitve zajema konec 6. stoletja in prvega karantanskega domačega kneza Valuka. V 9. stoletju je prišlo do spreobrnitve v

⁴ Kulturni faktor je bil pri oblikovanju naroda pomembnejši kot religiozni ali vojaško-politični. To lepo izraža pojem slovenski kulturni sindrom, ki pravi, da smo se konstituirali predvsem zaradi kulture, katere sinonim pa je literatura. Zamenjava sfer politike in kulture pa je lahko zelo nevarna. Dnevni politični spori in interesi se lahko prevedejo v kulturne in reševanje konfliktov je v domeni tistih (domača elita, uradni nacionalizem), ki so poklicani skrbeti za blagor slovenske kulture (Velikonja 1996:172–174).

krščanstvo in to je pustilo v nacionalni mitologiji pomembno in trajno sled. Krvava narodova verska spreobrnitev, upor zoper novo vero ter usoda mitskega heroja so postali osnovni slovenski mitski motivi. Prva faza mitske zgodovine Srbov obsega slavno obdobje srbske srednjeveške države s pričetkom v 12. stoletju in z županom Raške, Štefanom Nemanjo. Njegova sinova, Štefan Prvovenčani in Rastko (Sveti Sava), sta dosegla popolno politično in cerkveno neodvisnost. Sveti Sava je postal prvi arhiepiskop srbske cerkve. Dušan Silni je zaznamoval zlato obdobje srednjeveške Srbije. Podpiral je gradnjo samostanov kot kulturnih in gospodarskih središč ter razmahnil vpliv srbske cerkve na raven patriarhije (Velikonja 1996: 118–119). Sintagma 'Dušanovo carstvo' je bila zelo popularen argument in opravičilo pri težnjah za formiranje velike države v 80. in 90. letih. Argument je zajemal idejo veličine in zgodovinsko pravico do velike (slavne) države. Slava in veličina sta predstavljali stereotipni legitimacijski mehanizem za aktualne politične potrebe. Tako je bilo onemogočeno vsakršno preizpraševanje konsistentnosti med tem, ko so se vzpostavljale analogije med državo ideala v preteklosti in idealizirano vizijo države sedanjosti/prihodnosti (Milosavljević 2002: 112–115).

Druga faza v mitologiji Slovencev predstavlja slovensko reformacijo s prvo slovensko tiskano besedo ter boj proti Turkom. Četudi politično podjarmljeni, smo ohranjali svojo besedo in samobitnost. Mitske zgodbe o skriti moči povprečnega človeka (Peter Klepec, Martin Krpan) so bile odlična podlaga narodnoprebuditeljskim gibanjem v 19. stoletju pri oblikovanju Programa zedinjene Slovenije (1848), ki je zahteval avtonomijo znotraj Habsburške monarhije (Velikonja 1996: 178–180). Prav tako drugi mitem srbske mitske zgodovine zajema poraz proti močnim sosedom, ki se je lahko zgodil tudi zaradi izdaje iz lastnih vrst. Kosovski mit je močno determiniral dojemanje srbstva skozi zgodovino. Kosovska bitka, ki se je odvila na Vidov dan, 15. 6. 1389, je prelomni trenutek v srbskem samozavedanju in srbski mitski datum. Lazar je bil obglavljen. Srbska cerkev ga je proglasila za svetnika in Lazareviči so dobili nasledstvo. Štefan Lazarević je vladal kot despot, na koncu pa pristal na turško in ogrsko nadoblast. Veliko Srbov se je s Kosova odselilo. Na njihovo mesto so prišli Albanci. Kosovo je postalo osrednja mitska točka, bitka pa kolektivna drama. Cerkev je vzpodbujala mit o Srbih kot nebeškem in izvoljenem narodu, ki je bil skozi zgodovino ponižan in izkoriščen. Pojavil se je versko-politični sinkretizem, saj so bili vladarski in cerkveni interesi skupni (Velikonja 1996: 123–127). Kosovski mit, s porazom kot osnovo, je v kriznem obdobju, v 80. in 90. letih, predstavljal mehanizem, s pomočjo katerega so Srbi v sedanjosti 'popravljali' pretekle zgodovinske poraze (Čupić 2002: 19).

Tretji mitem jugoslovanske etape je skupen Slovincem in Srbom. V slovenski mitski samopredstavi je ta faza pustila močno sled. V ospredju je borec, avantgarda. Magično bo vlil moč in varnost vsem, oni pa se bodo zato odrekli svoji neodvisnosti. Srbi, ki so v drugi polovici 19. stoletja močno povečevali državni teritorij, so tudi Jugoslavijo videli kot razširjeno ozemlje beogradskega pašaluka. Razvili so celo mitologijo žrtvovanja za Jugoslavijo in trpljenja zaradi krivic v njej. V nacionalni fazi se je mitemu prilepila etiketa osvoboditve. Jugoslovanska ideologija je izgubila vlogo osvoboditeljice od ekspanzivnih sosedov (Velikonja 1996: 134–135; 182).

Četrty mitem pomeni odrešitev, končno osamosvojitve, izpolnitev tisočletnih sanj. Balkanski nered in kaos bo končno zamenjan z evropskim redom in sistematičnostjo. Vsega je kriva partija s svojim terorjem. Provinca izkorišča razviti sever. Izhoda ni več. Prišli naj bi v predverje razvitega, mirnega sveta. Tudi Srbom mitem prinese končno osvoboditev, osamosvojitve, razpad Jugoslavije in krvave vojne. Politični diskurz se je spremenil v povsem mitskega in prevladovati je pričel bajeslovni determinizem. Srbski nacionalisti so utemeljevali svoje ozemeljske težnje z grobovi umrlih srbskih borcev (Velikonja 1996: 145; 183). Ponovna vrnitev radikalnega 'retradicionalizma' v političnem polju je prav tako obudila mit junaka zmagovalca. Ta junak je bipolaren - je moralno vzvišen, plemenit, pa tudi zlovoljen, maščevalen in surov. Dopuščeni so mu vsi grehi, razen strahopetnosti. To oživljanje, povečevanje srbskih junakov kot mitskih figur, je bilo za sodobno srbsko politično življenje zelo nerealno, pa tudi, kot se je izkazalo, izredno nevarno (Čupić 2002: 19–20).

3. JUGOSLAVIJA

3.1 Izsek iz politične zgodovine Slovenije in Srbije v Jugoslaviji

Po 2. svetovni vojni je Slovenija postala del Federativne ljudske republike Jugoslavije. Kljub federativnemu statusu, ki ga je republikam zagotavljala poveljna ustava, je bila omejena v svoji suverenosti. Izgubila je nekatere attribute samostojnosti, npr. lastno vojsko. Kot piše Repe (2002: 13–14), je bila socialistična revolucija sredstvo za vzpostavitev socialno pravičnejše družbe, vendar pa je prišlo do razočaranja, saj se je proces centralizacije v Jugoslaviji pričel že med vojno in se razmahnil po njej. Vodilna politika v jugoslovanskem vrhu sta bila B. Kidrič in E. Kardelj, ki sta centralizacijo, čeprav zaskrbljeno, opravičevala z jugoslovansko heterogenostjo, potrebami v ekonomskem (industrijskem) razvoju ter z izpolnitvami revolucionarnih ciljev. Kljub zaskrbljenosti slovenskega partijskega vrha, da bo

v Jugoslaviji prišlo do močnega državnega centralizma, je prevladala partijska disciplina. Leta 1950 je bilo uvedeno delavsko samoupravljanje, sledila mu je decentralizacija in porast prvega partijskega liberalizma. Ustavni zakon iz leta 1953 je poslabšal položaj republik. Nacionalno vprašanje je bilo načeloma v Jugoslaviji rešeno z revolucijo, kar je bilo napisano tudi v programu ZKJ iz leta 1958. Konec 50. in v začetku 60. let se je, vključno s prihajajočo ekonomsko krizo, končalo obdobje enotnosti v jugoslovanskem političnem vrhu. Izkristalizirali sta se dve politični opciji. Prva se je zavzemala za centralizem, močno partijo in represivni aparat, druga pa za decentralizacijo, samoupravljanje in upoštevanje ekonomskih zakonov. Ustava iz leta 1963 je oslabil položaj republik in status avtonomnih pokrajin, saj so jih republike lahko po lastni presoji ustanovljale glede na posebnosti območij. Vendar pa se je Tito kmalu po sprejetju ustave pričel nagibati k federalistom. Kardelj si je po bojih z A. Rankovičem, predstavnikom centralistov, zagotovil Titove podpore. Pridobil je sloves glavnega jugoslovanskega ideologa. Leta 1965 je najožjemu partijskemu vodstvu razložil koncept reforme federacije.⁵ Ta se je pričela izvajati leta 1967, s sprejetjem amandmajev k zvezni ustavi. ZKS ni bila več homogena. Delila se je na konzervativno in na liberalno strujo. Glede odnosa do centra in položaja Slovenije v Jugoslaviji, se struji nista bistveno razhajali, vendar je bila liberalna struja radikalnejša. Zahtevala je hitrejše in temeljite spremembe npr. pravico republike do navezovanja neposrednih mednarodnih stikov, najmanjše samostojnih mednarodnih posojil, večjo samostojnost pri obrambni politiki, v obliki republiške teritorialne obrambe, služenje vojaškega roka v domovini in uporabo nacionalnega jezika v vojski. Večina zahtev liberalnega vodstva ni bila izpolnjena (Repe 2002: 18).⁶

V začetku 50. let je prišlo do krepitve jugoslovanstva s poudarkom na nacionalni enotnosti. To naj bi prinesla samoupravljanje in decentralizacija. Jugoslovanska kultura je bila utemeljena na sorodnosti jugoslovanskih narodov. Ustanovljale so se jugoslovanske znanstvene in kulturne institucije. Od leta 1961 se je pri popisu prebivalstva posameznik lahko izrekel za Jugoslovana. Že na začetku 60. let pa so se pojavljala mnenja, da razširjanje ideje jugoslovanstvo presega okvire 'socialističnega patriotizma' in da se v njegovem

⁵ Republike bi po Kardelju morale postati države, federacija pa 'zelena miza', za katero bi uresničevali skupno politiko in cilje. Predlagal je tudi gospodarsko reformo, kjer vnaj bi kljub ohranitvi družbene lastnine pričeli upoštevati tržne zakonitosti. Varovalni sistem socialistične federacije bi predstvaljali še naprej enotna vojska, enotna partija in vodja Tito, vrhovna avtoriteta, ki združuje vse narode in državno, partijsko ter vojaško funkcijo v eni osebi. Teza Kardelja je bila, da je Jugoslavija nastala predvsem zaradi socializma (Repe 2002: 18).

⁶ Kot piše Repe (2002: 18-19), bi se Jugoslavija v obdobju poznih 60. let lahko preoblikovala v konfederacijo, saj so bila za konfederalno ureditev Jugoslavije takrat slovensko, hrvaško in tudi srbsko vodstvo (hotelo je le ohraniti politično in ekonomsko odgovornost za Kosovo). Vendar pa je Tito ta prizadevanja na Hrvaškem utišal. Srbsko vodstvo se je razcepilo, zagovornika konfederacije Latinka Perović in Marko Nikezić pa sta bila prisiljena odstopiti. To je bila po mnenju Repeta zadnja složna pobuda za konfederacijo.

poudarjanju skriva težnja srbskega unitarizma in hegemonizma (Pešić 1996: 44).⁷ Vzporedno s procesom decentralizacije, so srbski disidentski intelektualci pričeli kritizirati komunistično rešitev nacionalnega vprašanja. Srbski komunisti, ki naj bi se nekoč odrekli svoji srbski identiteti za socialistično Jugoslavijo, so decentralizacijo in povečanje moči republik oz. manjših delov države, videli kot negacijo tega, za kar so si prizadevali. Znova, kot že v prvi Jugoslaviji, je prišlo do mešanja pojmov srbstva in jugoslovanstva (Pavlowitch 2003: 66).

Zaradi močnih liberalnih in tudi nacionalističnih izbruhov, do katerih je prihajalo, se je krepila avtonomnost republik, kar je doseglo vrh z ustavo iz leta 1974 (Repe 2002: 14–18). Slovenci so se pritoževali nad premalo zastopanostjo v federalnih institucijah, posebno v vojski (Velikonja 2003: 95). Leta 1977 je v Ljubljani prvič javno nastopila slovenska punk skupina Pankrti in tako naznanila prihod nekih novih časov. 11. kongres ZKJ je bil leta 1978 zadnji, na katerem je še sodeloval Tito (Repe 2002). Z ustavo iz leta 1974, je v Srbiji prišlo do razmaha nacionalnega vprašanja, republiška politična elita pa je bila še naprej striktno povezana s centralno organizacijo ZKJ (Pavlowitch 2003: 67). Meier razlaga (1996: 50), da so se prav z letom 1972, ko je Tito odstavil liberalno-komunistične voditelje, odprla vrata srbskemu nacionalizmu.

4. maja 1980 je umrl Tito in tako se je končalo obdobje titoizma - specifične samoupravne socialistične ureditve. Leta 1982 je kongres Zveze socialistične mladine Slovenije (ZSMS) podprl mirovna, ekološka, feministična in druga gibanja civilne družbe, ki so bila v vzponu od začetka 80. let. Tako so dobila možnost delovanja znotraj mladinske organizacije. Leta 1986 je v Ljubljani potekal 10. kongres ZKS, na katerem je vodstvo prevzela reformistična struja pod vodstvom Milana Kučana. Leta 1988 so se pričele ustanavljati stranke v okviru Socialistične zveze delovnega ljudstva (SZDL) in ZSMS. Naslednji pomemben dogodek je bila aretacija Janeza Janše, zaradi razkrivanja tajnih podatkov javnosti in posledična ustanovitev Odbora za varstvo pravic Janeza Janše, ki se je kmalu preimenoval v Odbor za varstvo človekovih pravic. Leta 1990 so bile razpisane prve večstrankarske volitve v Sloveniji in sprejeti amandmaji k slovenski ustavi. ZKS je zapustila 14. kongres ZKJ. Na prvih večstrankarskih volitvah v Sloveniji je zmagala Demokratična opozicija Slovenije (DEMOS). V skupščino je prišlo 10 strank, predstavniki manjšin in neodvisni kandidati. Neposredno je bil izvoljen predsednik republike M. Kučan ter člani predsedstva M. Kmecl, I. Oman, D. Plut in C. Zlobec. Za predsednika slovenske skupščine je bil izvoljen F. Bučar, za premiera pa L. Peterle. 23. decembra so se Slovenci na plebiscitu

⁷ Ostra polemika med D. Pirjevcem in D. Čosićem je omenjeno vprašanje razgalila javnosti.

izrekli za osamosvojitve Slovenije. Po razglasitvi samostojnosti, 26. junija 1991, je Slovenijo napadla Jugoslovanska ljudska armada (JLA). Vojna je trajala 10 dni. V Organizacijo združenih narodov (OZN) je bila Slovenija sprejeta 22. maja 1992 (Repe 2002).

V 80. letih, razlaga Pavlowitch (2003: 67–69), se je politični diskurz v Srbiji vedno bolj usmerjal na vprašanje naroda. Ne republika, narod je postal politični faktor, ne republika. Srbski voditelji so izkoristili albanske proteste na Kosovu in pritiskali za reformo ustave. Bili so mnenja, da je šibka Srbija povezana z rastočim srbskim nacionalizmom, kar pa ni dobro za Jugoslavijo. Konflikt med kosovskimi Srbi in Albanci se je tako prevesil v konflikt med Srbijo in vsemi ostalimi republikami. Velik del srbskih intelektualcev disidentov, ki so zahtevali demokracijo, je svoje zahteve po liberalizaciji in človekovih pravicah pričelo stapljati s pravicami srbskega naroda. Leta 1987 je Milošević prevzel vodstvo srbske partije in s pomočjo srbskega nacionalizma legitimiral svoj režim. Organiziral je masovne mitinge, s katerimi si je uspel popolnoma podjarmiti partijsko strukturo Črne gore in hotel vsiliti svoje predloge na 14. kongresu ZKJ. Leta 1989 so bili sprejeti amandmaji k srbski ustavi in ukinjen status avtonomnih pokrajin Kosova ter Vojvodine. Na večstrankarskih volitvah je Milošević s svojo stranko, preimenovano v Socialistično stranko Srbije, dobil največ glasov. Po razpadu Jugoslavije sta se Srbija in Črna gora povezali v Federativno republiko Jugoslavijo.

3.2 Ustava SFRJ iz leta 1974

Ker se, tako v Memorandumu kot tudi v Prispevkih, pogosto omenja ustavo Socialistične federativne republike Jugoslavije (SFRJ) iz leta 1974, bom prikazala, kakšne spremembe je le-ta prinesla, njeno vsebino in kaj je bilo glede nje sporno po mnenju nekaterih avtorjev in pa avtorjev Memoranduma ter Prispevkov.

Ustava je vsebovala 406 členov. V uvodnem delu (temeljna načela) ustave SFRJ je v prvem odstavku zapisano, da so se narodi Jugoslavije, izhajajoč iz pravice vsakega naroda do samoodločbe, ki vključuje tudi pravico o odcepitve, na podlagi skupega boja v narodnoosvobodilni vojni in ob zavedanju, da sta bratstvo in enotnost skupni interes vseh narodov in narodnosti, združili v socialistično zvezno skupnost delovnih ljudi. Prvi del ustave je nosil naslov SFRJ in v 1. členu je bilo zapisano, da je zvezna država državna skupnost prostovoljno združenih narodov in njihovih republik ter socialističnih avtonomnih pokrajin Kosova in Vojvodine, ki sta v sestavi socialistične republike Srbije. V 5. členu je bilo zapisano, da se meje socialističnih republik in avtonomnih pokrajin ne morejo spremeniti brez

soglasja vseh republik in avtonomnih pokrajin. Meje med republiko in pokrajino se lahko spremenijo le z njunim sporazumom. Drugi del ustave je nosil naslov Družbena ureditev. V njem je bil razložen sistem delavskega samoupravljanja, funkcioniranje celotne socialistične družbe in njenih delov. V tretjem poglavju so bile zapisane svoboščine, pravice in dolžnosti človeka in občana. Četrto poglavje tretjega dela ustave je nosilo naslov Ustavnost in zakonitost, peto pa je razložilo delovanje sodstva in javnega tožilstva. V četrtem delu ustave je bila razložena organizacija federacije. 282. člen je tako določal položaj in pristojnosti skupščine SFRJ. 284. člen je določal, da pravice in dolžnosti izvršujeta Zvezni zbor ter Zbor republik in pokrajin. Zvezni zbor so sestavljali delegati samoupravnih organizacij in skupnosti, družbeno-političnih organizacij v republikah in avtonomnih pokrajinah. Sestavljalo ga je 30 delegatov samoupravnih organizacij in skupnosti ter družbeno političnih organizacij iz vsake republike ter po 20 iz avtonomne pokrajine. Kandidacijski postopek je izvedla SZDL. Volitve in odpoklic delegatov je urejal zvezni zakon (člen 291). Zbor republik in pokrajin so sestavljale delegacije skupščin republik in skupščin avtonomnih pokrajin. Sestavljen je bil iz 12. delegatov iz skupščine vsake republike ter iz 8. iz skupščine pokrajin. Zvezni zbor je odločal z večino glasov na seji, na kateri je bila prisotna večina delegatov (člen 134). Zbor republik in pokrajin je odločal na seji, na kateri so bile prisotne vse delegacije in večina delegatov. O vprašanjih, v katerih je potrebno soglasje, je morala biti odločitev podprta s strani vseh delegacij (člen 295). Predsedstvo⁸ SFRJ je predstavljalo SFRJ doma in v tujini ter izvrševalo druge pravice in dolžnosti, ki jih je določila ustava. Bilo je najvišji organ vodstva oboroženih sil (člen 313). Predsedstvo so sestavljali po eden član iz vsake republike in avtonomnih pokrajin (člen 321). Člani predsedstva so bili izvoljeni za dobo petih let (člen 324). Predsednik predsedstva je bil izvoljen za dobo enega leta po vrstnem redu, ki ga je določal poslovnik Predsedstva SFRJ (člen 327). Predsednik Josip Broz Tito je bil izvoljen za predsednika republike brez omejitve trajanja mandata (člen 333). Predsednik republike je bil predsednik predsedstva SFRJ (člen 335). Zvezni izvršni svet (ZIS)⁹ je bil izvršilni organ skupščine SFRJ (člen 346). Nadalje so v ustavi še določila o položaju in pristojnostih ostalih zveznih upravnih organov in ustavnega sodišča Jugoslavije. Peti del je vseboval določbe o spremembi ustave SFRJ, šesti del pa prehodne in končne določbe.

⁸ Predsedstvo je delovalo na naslednjih področjih: predlaganje kandidata za predsednika ZIS skupščini SFRJ; razlasitev odloka o izvolitvi predsednika sveta; razglasitev zveznih zakonov; predlaganje predsednika in sodnikov ustavnega sodišča Jugoslavije; postavljanje in odpoklic veleposlanikov in poslanikov SFRJ; postavljanje, poviševanje in razreševanje generalov in admiralov ter ostalih vojaških starešin (člen 315).

⁹ Glavne funkcije ZIS-a so obsegale spremljanje in uresničevanje politike skupščine SFRJ, predlaganje zveznih zakonov ter drugih predpisov skupščini SFRJ, določanje predloga družbenega plana Jugoslavije (člen 347).

Dimitrijević je mnenja (2000: 13–14), da je bil cel tekst ustave zelo konfuzen. Obseg pojma odcepitve¹⁰ ni bil definiran. Uveden je bil nov pojem delegata, ki je bil član v parlamentu, zraven pa še član posrednih delegacij, ki so ga izbrale, same pa bile izbrane še iz nižjih delegacij. Te delegacije so se sestajale po večini takrat, kadar je o smotrnosti presodila partija. Tudi Repe (2002: 19) pravi, da je bila ustava kompromisna in nekosistentna. Ponujala je nacionalne pravice kot neko nadomestilo za demokracijo, ne pa skupno z njo, v ustavi je bila še vedno zagotovljena vodilna vloga ZKJ, kakršnakoli sprememba ekonomskega sistema ni bila sprejemljiva. Ker v republikah ni bilo prave demokracije, so s federalizacijo nastale republiške oligarhije, ki so služile vsaka svojim interesom. Pristojnosti med zvezo in republikami niso bile jasno razmejene. Ustavni model iz leta 1974 ni nikoli zares deloval, zato je Jugoslavija do Titove smrti funkcionirala kot polfederacija.

Srbi so se z ustavo iz leta 1974 čutili najbolj ponižane in ogrožene, saj so prav oni zaradi njihove zgodovine, Jugoslavijo pogosto videli kot razširjeno Srbijo. Konfederalizem ustave je njihovo vlogo omejil. Ustava je po Dimitrijeviću samo še oslabila Jugoslavijo. Federalni deli so bili zelo pomembni centri moči in potreben je bil konsenz. Avtonomne pokrajine so omogočale nekakšno dvojnost federalnega dela. Sodelovanje državljanov v samoupravnih strukturah na višjem nivoju je bilo omejeno le na delovno ljudstvo. Ni bilo mesta za politični pluralizem. Partija je imela v rokah vse niti odločanja (Dimitrijević 2000: 26–32). Samoupravne interesne skupnosti (SIS) so bile uvedene z ustavo. Namen njihove vzpostavitve je bil vključevanje običajnih državljanov, ki bi nadzirali javne službe na področju izobraževanja, zdravstva, socialnega skrbstva in informiranja. Po ustavi bi morala SIS ustanavljati lokalna telesa državljanov, ne pa, kot se je to izvajalo, republiška ali pokrajinska skupščina. Namesto, da bi delovale kot zagovornice interesov ljudi, so se obnašale kot vladne agencije (Ramet 2005: 30).

Glede na Memorandum in Prispevke, razlaga Milosavljević (1996: 96–97), lahko razberemo, da tako eni in drugi avtorji ne najdejo soglasja o stopnji konfederalnosti v ustavi. Po Memorandumu je ustava iz leta 1974 preveč afirmirala republiško in pokrajinsko državnost ter oslabela izvirne koordinacijske funkcije federacije. Po mnenju avtorjev Prispevkov pa je kljub vsem očitkom, kako moč republik ruši enotnost Jugoslavije, federacija še vedno predstavljala supremacijo in politično homogenizirala družbo.

¹⁰ Nikjer ni bilo zapisano, ali je bila z nastankom Jugoslavije pravica do odcepitve konzumirana, kako je definirana nacija, ali na etničnem ali teritorialnem principu. Zapisana niso bila navodila, kako naj poteka postopek odcepitve. Nikjer ni bilo zapisano ali imajo tudi narodnosti pravico do odcepitve. Tako je kasneje prišlo do veliko problemov. Srbi se niso strinjali, da je nacija definirana na teritorialnem načelu, Albanci so zahtevali pravico do odcepitve (Dimitrijević 2000:18).

3.3 Razvojno gospodarska kriza socialistične Jugoslavije

Jović (2003: 26–28) razlaga, da je Jugoslavija kljub globalni krizi kapitalističnega sistema v 70. letih ostala primer na pol liberaliziranega, odprtega in ekonomsko uspešnega modela socializma, ki se je bil sposoben znajti v razmerah tržnega gospodarstva. Samoupravljanje je bilo na Zahodu v 60. in prvi polovici 70. let zelo popularno in dojeto kot tretja pot med zahodnim kapitalizmom in vzhodnim socializmom.

Repe piše (2002: 133), da je bila trgovina najmočnejši povezovalni faktor med republikami. Podjetja so bila v največji meri stacionirana tam, kjer so bila ustanovljena. Fiskalna ureditev je bila decentralizirana, federacija pa se je financirala s pomočjo prispevkov republik in pokrajin. Edini zvezni sklad je bil sklad za kreditiranje razvoja manj razvitih. Fiskalno sta bili najbolj pod pritiskom Slovenija in ožja Srbija, Črna gora in Kosovo pa sta bili čisti prejemnici sredstev. Jugoslovanska gospodarska skupnost je potrebovala za svoje delovanje veliko prisilnih pretokov sredstev. Ti so potekali preko Narodne banke Jugoslavije, zveznega proračuna, neproračunskih skladov in sklada za spodbujanje razvoja nerazvitih. Velike razlike v razvoju med republikami in pokrajinami so bile alarmantne.

Že leta 1979, razlaga Ramet (2005: 30), pa je deficit plačilne bilance narastel za 3.6 milijarde ameriškega dolarja, zunanji dolg pa za 5,7 milijarde. Leta 1980 je vlada potrebovala 15% vseh deviznih prihodkov za pokritje zunanjega dolga, ki se je hitro povečeval. Stopnja inflacije je znašala 20% letno. Iz vseh smeri je prišlo do klicev po reformah, v glavnem pa so se zato zanimale politične osebnosti iz obrobja (npr. B. Horvat in A. Bajt, ekonomista iz Zagreba in Ljubljane). Nosilci političnega sistema niso bili pripravljeni izvesti reform za liberalizacijo ekonomije in so na krizo odgovarjali predvsem z administrativnimi ukrepi ter se še naprej zadolževali (Meier 1996: 28). Zunanji znaki krize so bili 30% devalvacija dinarja leta 1980, v naslednjih letih pa naraščajoča inflacija, pomanjkanje nekaterih osnovnih življenjskih potrebščin, restrikcije pri uvozu in energijska kriza (Repe 2002: 136).

Državno predsedstvo je pod vodstvom Kraigherjeve komisije sestavilo plan za gospodarske reforme. Leta 1983 so tako sprejeli ukrepe, kot so svoboden razmah zasebnega kmetijstva in drobne obrti, realni menjalni tečaji in upoštevanje tržnih zakonitosti, zmanjšanje deleža države v BDP, oblikovanje politike dohodkov po delu in bolj učinkoviti fiskalni sistem. Kljub temu, da naj bi se program izvajal v okviru veljavne ustavne ureditve in ob upoštevanju načel socialističnega sistema, je naletel na močne odpore dogmatikov. Tako je vlada Milke Planinc med leti 1982–1986 rešitev iz krize iskala v administrativnih izjemnih ukrepih namesto v liberalizaciji (Meier 1996: 31).

Leta 1984 je Mednarodni denarni sklad (MDS) prvič izrecno zahteval radikalne reforme kot pogoj za sklenitev novega dolžniškega razmerja. Vlada je sprejela nekaj ukrepov za liberalizacijo (stabilizirala je dolžniška bremena, povečala izvoz). Vlada Branka Mikulića, med leti 1986-1988, se je v največji meri posluževala administrativnih ukrepov. Temu so se upirale republike. Inflacija je bila visoka in zunanji dolg nespremenjen. Protiinflacijski program iz leta 1987 je vseboval po večini administrativne ukrepe in tako naletel na ogorčenje na Hrvaškem in v Sloveniji, pa tudi v drugih republikah (Meier 1996: 151). Mikulićeva vlada je leta 1988 kolektivno odstopila. Zamenjala jo je vlada Ante Markovića, ki je poskušala izvesti resnejše gospodarske reforme. Ob pomoči zahodnih držav in s podporo tujih finančnih institucij, je do leta 1989 že dosegla nekaj uspehov.¹¹ Reformo je ovirala gospodarska struktura z velikim presežkom zaposlenosti in produktivnost, ki je bila nizka, zasnovana v razmerah tržno nefleksibilnih podjetij. Trgovina je bila neprilagojena tržnemu gospodarjenju. Vse reforme bi za seboj potegnile veliko povečanje nezaposlenosti in tako socialne pretrese. Poleg tega, da je Jugoslavijo obvladovala dogmatična komunistična elita, so bila zaostrena tudi nacionalna nasprotja. SFRJ je tako v največji meri funkcionirala le navzven (Repe 2002: 145). Slovenska skupščina je program reform sprejela z nekaterimi kritikami in pripombami. Srbija ni podprla ukrepov vlade z argumentom, da naj bi ti ukrepi najbolj prizadeli njo in njena podjetja, ki so se morala, zaradi pomanjkanja investicij, že ukvarjati le s tekočimi posli (Meier 1996: 161).

3.4 Nova družbena gibanja ter diskusije opozicijskih intelektualcev o političnih in kulturnih vprašanjih Jugoslavije do konca 80. let

Po Titovi smrti leta 1980 se je, tako v Sloveniji kot tudi v Srbiji, pričel širiti val liberalizacije (Dragović-Soso 2004: 90). Jović razlaga (2003: 430), da sta bila Beograd in Ljubljana od začetka 80. let dva centra opozicijskega delovanja obstoječemu enopartijskemu sistemu, čeprav disidenti nikoli niso uspeli formirati neke jugoslovanske opozicije. Slovenski nacionalizem, ki je po naravi obramben in izolacionističen, za razliko od srbskega, ki je ekspanzionističen in agresiven, je bil v obdobju od 80. let v družbi prav tako močno razširjen kot srbski.

¹¹ Zunanja likvidnost Jugoslavije se je izboljšala, devizne rezerve so dosegle 5,8 milijarde dolarjev, skupni dolg se je zmanjšal na 16,2 milijarde dolarjev. Osnovni problem je ostajala inflacija, ki je decembra 1989 znašala okoli 2700 % (Repe 2002:143).

Kot piše Mastnak (1991: 376–378), so v slovenskem prostoru prav nova družbena gibanja, t. i. alternativa, dajala ton demokratizaciji sistema, jo vzpodbujala in usmerjala. Punk je bil v Sloveniji prvi poskus prakticiranja neke neodvisne družbene dejavnosti po ugasnitvi liberalizacije konec 60. in v začetku 70. let. Šlo je za upor prevladujoči socialistični ureditvi družbe ter njeni ideologiji. Ker je prevladujoča ideologija še vedno legitimirala delovanje družbe in oblasti, je zaradi nečesa radikalno novega, prišlo do rahljanja njenih temeljev. Reakcija oblasti je bila policijska represija. Ta je propadla, saj so punkerji uspeli sprožiti javno razpravo in konflikt tako premestiti na ideološko raven. Proti represiji se je formirala neodvisna javnost. Del kritične inteligence je obsodil šovinizem do mladine in nasilno reševanje družbenih problemov. Ko se je represivni aparat izkazal za neučinkovitega (oblast se mu je odrekla), je to vzpodbudilo cel val novih družbenih gibanj: mirovniška, ekološka, feministična, duhovna, gejevska itd. Ključno vlogo pri oblikovanju alternative je imel Radio Študent, alternativni medij. Mladina je bila nekaj časa celo najbolj vpliven politični časopis v Sloveniji. Nastop alternativnega novinarstva je rušil medijsko monolitnost. Dragović-Soso poudarja (2004: 242), da slovenska alternativa po svoji organizaciji in razsežnosti ni imela tekmece nikjer v Jugoslaviji.

Repe piše (2002: 102–103), da je bilo Društvo slovenskih pisateljev (DSP) ena prvih uradnih institucij, ki se je v prvi polovici 80. let pričela ukvarjati, zraven kulturnih, tudi s političnimi vprašanji. Odpirali so politične teme, kot so upiranje naraščajočemu unitarizmu v kulturi in šolstvu. DSP je organiziralo razpravo o skupnih programskih jedrih¹², reagiralo v javnosti s pismi in opozorili ter je imelo kritičen odnos do razmer v Zvezi pisateljev Jugoslavije (ZPJ). Branilo je pesnike in pisatelje, ki so bili obsojeni ali pa so bila njihova dela kritizirana iz političnih izhodišč. Kritizirano je bilo s strani najvišjih slovenskih političnih vrhov, češ da skuša restavrirati stare odnose in ne deluje v programskih okvirih SZDL. V ZPJ pa je nanj letela pripomba, da je nacionalno in republiško zaprto.

DSP je 15. februarja 1988 sklenilo, da bosta njegov upravni odbor in njegova ustavna komisija pripravila osnutek nove slovenske ustave. DSP in Slovensko sociološko društvo

¹² Zvezna vlada je leta 1982 predlagala okvirni učni načrt, s katerim naj bi učencem iz raznih republik zagotovila osnovni fond skupnega znanja. Čeprav ta okvir ni bil nikoli podrobno predstavljen, je bil zamišljen prevsem za pokrivanje načrtov naravoslovnih in družboslovnih predmetov. Na področju jezika in književnosti je bilo predlagano, da bi bilo za osnovne šole potrebno upoševati 50% gradiva iz okvira, preostalih 50% pa bi prosto izbirali republiški strokovnjaki s področja izobraževanja. Ti ukrepi so bili predlagani po dolgem usklajevanju in okvir je dobil podporo številnih republiških skupin, celo v Sloveniji. Mnogo ljudi je prišlo do spoznanja, da bi bila določena mera usklajevanja potrebna, saj so močno različni učni načrti ovirali otroke, ki so se s starši preselili iz ene republike v drugo. Na diskusiji v DPS, piše Wachtel, je bil predlog ostro obsojen in ocenjen kot primer hegemonističnega srbskega centralizma. Kakršne koli direktive o izobraževanju, pa čeprav bi jih podprlo slovensko ministrstvo za šolstvo, so bila ocenjene kot kršenje slovenske suverenosti (Wachtel 2003: 220–221).

sta kasneje, 25. aprila leta 1988, organizirala tribuno o ustavnih spremembah kjer so bile sestavljene glavne teze. Gradivo za slovensko ustavo je bilo objavljeno v Časopisu za kritiko znanosti (Repe 2002: 173–174).

O Društvu pisateljev Srbije (DPS) Gojković (1996: 403) piše, da je to v prvi polovici 80. let vložilo veliko naporov v demokratizacijo države. Beograjska alternativna politična scena je bila po avtorici v prvi polovici 80. let edinstvena v Jugoslaviji. Svojega upora proti partijski ideologiji pa DPS ni uspelo usmeriti v demokratične spremembe. Namesto tega je podlegla novi ideologiji, ki je imela nacionalistični karakter. V maju 1987 je DPS pričelo z organiziranjem protestnih večerov v podporo kosovskim Srbom in Črnogorcem. Če se je pred tem DPS ukvarjalo predvsem s svobodo izražanja in tiska, so sedaj pisatelji branili svoj narod (Gojković 1996: 408). DPS ni nikoli kot institucija podprlo Miloševića, vendar pa je njegovo reševanje kosovskega problema, v samem društvu dobivalo podporo. Od leta 1987–1989 se je društvo ukvarjalo prvenstveno s problemom Kosova (Gojković 1996: 409). Ko sta ZSMS in DSP organizirala zborovanje v podporo stavkajočim Albancem v rudniku Trepča, ki so stavkali zaradi srbske politike na Kosovu, je DPS reagiralo s prekinitvijo stikov z DSP. Po mnenju Gojkovićeve (1996: 420), je zborovanje v Ljubljani bilo dokaz enakega nerazumevanja do srbskih stališč o Kosovu, kot je bilo razumevanje Srbov glede albanskih stališč do statusa republike. Zborovanje v Ljubljani je bilo s strani DPS obsojeno za širjenje sovraštva proti srbskemu narodu.

Zadnje srečanje predsedstva ZPJ leta 1989, je bilo tragikomično. Delegati društev iz Hrvaške in Kosova se srečanja niso niti udeležili. Potem, ko so slovenski, črnogorski in srbski delegati nekonstruktivno diskutirali o aktualnih političnih in kulturnih temah v državi, so Slovenci srečanje zapustili, češ da ne bodo trpeli srbskega ultrahegemonističnega delovanja. Sprejeti niso mogli niti skupne deklaracije srečanja. Slovensko in hrvaško društvo sta z ZPJ nehali sodelovati, DPS pa je situacijo interpretiralo kot povod za nekaj veliko bolj pomembnega (Dragović-Soso 2003: 285).

V prvih letih po Titovi smrti se je med srbskimi in slovenskimi kritičnimi intelektualci vzpostavila plodna komunikacija. Peticije proti verbalnemu deliktu, ki so nastajale v Beogradu, so dobile podporo v Ljubljani. Peticija jugoslovanskih univerzitetnih študentov proti pregonu kosovskih Albancev leta 1981 je bila prav tako znak sodelovanja. Slovenski alternativni tisk je objavljajl članke in intervjuje srbskih disidentov, beograjski odbori za svobodo govora pa so branili preganjane Slovence, npr. leta 1986 in 1987 T. Mastnaka, Novo

revijo, Laibach, T. Šalamuna in ZSMS. Leta 1984 so skupaj obsodili proces šesterice.¹³ Peticijo proti procesu je podpisalo preko 200 intelektualcev v Ljubljani, Zagrebu in Beogradu, Mladina in Radio Študent pa sta o njem podrobno poročala (Dragović-Soso 2004: 248–249).

Leta 1982, ko je bil za predsednika mestnega komiteja Beograd izbran Ivan Stambolić, se je pričel proces liberalizacije z zmanjšano cenzuro in blažjim pristopom do kritičnih opozicijskih intelektualcev. V razmerah ekonomske krize, krize legitimnosti in vse močnejšimi centrifugalnimi tendencami, se je vzpostavilo neformalno gibanje kritičnih intelektualcev, ki so bili najprej osredotočeni na obrambo individualnih pravic. Zraven peticijske dejavnosti, t. i. svobodne univerze in samizdata, ki so bili znani že pred začetkom 80. let, so sedaj intelektualci organizirali javne razprave in formirali nove oblike protestov (Dragović-Soso 2004: 93).

Leta 1984 je Dobrica Ćosić¹⁴, znani srbski pisatelj, s svojima prijateljema slovenskim pisateljem Tarasom Kermaunerjem in hrvaškim filozofom Rudijem Supekom, dal pobudo za formiranje vsejugoslovanskega Odbora za svobodo misli in govora. Odbor ni dobil podpore na Hrvaškem, v Sloveniji prav tako ne, ker so tam že razmišljali o formiranju svojega odbora, ki pa bi z omenjenim lahko sodeloval.

Leta 1985 so se po posredovanju Kermaunerja v ljubljanski gostilni Mrak¹⁵ sestali intelektualci kroga Nove revije, ustanovljene leta 1982, ter člani SANU: Ćosić, Tadić in Marković. Sestanek, sodeč po kasneje izmenjanih pismih med Ćosićem in krogom Nove revije, ni bil uspešen. Ćosić se je najprej oglasil Grafenauerju.¹⁶ Na pismo mu je odgovorila Spomenka Hribar, ki je izrecno povedala, da se morajo slovenski in srbski intelektualci, ne glede na svojo skupno ali ločeno prihodnost jasno zavedati, kaj kdo hoče in kako hoče to doseči. Zavračala je srbske in Ćosićeve obtožbe, da v Sloveniji vre nacionalizem. Lotila se je tudi problema Kosova in poudarjala, da je bila izguba Koroške za Slovence prav tako

¹³ Skupina intelektualcev je leta 1984 v neki sobi v Beogradu poslušala predavanje Milovana Đilasa. Po vdoru policije, so v Sarajevu sodili šestim od njih. Sojenje se je spremenilo v pravo farso. Vse priče so govorile šesterici v korist. Kontrarevolucionarno združevanje s ciljem rušenja ustavne ureditve ni bilo dokazano (Dragović-Soso 2004:96-97).

¹⁴ Dobrica Ćosić, srbski pisatelj, avtor partizanskega romana Daleč je sonce. Leta 1968 so ga izključili iz Centralnega komiteja Zveze komunistov Srbije, ker je režim obtožil za podpiranje albanskega separatizma. Konec 70. in v začetku 80. let je napisal serijo romanov, ki so se ukvarjali s srbsko zgodovino in tradicijo. Je član SANU (Secor 1997/1996: 658).

¹⁵ Hribar piše (2007: 142), da so bili na srečanju člani Nove revije - Niko Grafenauer, Spomenka Hribar, Tine Hribar, France Bučar, Ivan Urbančič, Taras Kermauner, Marjan Rožanc, Jože Snoj, Milan Apih - ter člani SANU: Dobrica Ćosić, Mihajlo Marković, Ljubomir Tadić. Tadić je bil takrat še dopisni član.

¹⁶ Tako v pismu Niku Grafenauerju, kmalu po srečanju, Ćosić piše : »Impresionirale so me trdnost in jasnost vaših prepričanj ter soglasnost vaših pogledov na usodo in prihodnost slovenskega naroda. Prepričan sem, da nima noben jugoslovanski narod tako ambiciozne samozvesti, kakršno imate vi Slovenci. Pri tem sem bil, priznam, presenečen nad vašim podcenjevanjem, pa tudi spregledovanjem objektivnih ovir in pogojnosti pri uresničevanju optimalne avtonomije, h kateri težite. Toda tako kot posameznik, ima tudi narod pravico do daljnjih, tveganih in neuresničljivih ciljev« (Ćosić 2007:146).

travmatična, kot je izgubljanje Kosova za Srbe. Kosovo je za Hribarjevo bilo v prvi vrsti socialni problem, ki se je, ker ga je partija zatirala, spremenil v nacionalni problem. Albanci so tako postali kontrarevolucionarji ter separatisti. Hribarjevi je odgovoril Čosić, ki je pisal, da ga je zaskrbel njuna razlika med videnjem jugoslovanske, srbske ter albanske situacije. Omenjal je Memorandum, s katerim naj ne bi bil povezan in trdil, da so ga partijske oblasti potisnile v vlogo nacionalističnega desničarskega satana in kontrarevolucionarja.

Odbor za svobodo misli in izražanja¹⁷ v Beogradu je javno kritiziral režim in zahteval ukinitve odredbe o sovražni propagandi. Zahteval je, da se partiji odvzame legitimnost, da edina presoja, kakšen je družbeno politični položaj v državi in da dopušča kritike oblasti. Do konca 80. let je odbor branil ljudi po celotni državi, ki jim je bila kršena svoboda govora. Leta 1986 je objavil Predlog za vzpostavljanje vladavine prava, v katerem je zahteval ukinitve enopartijskega sistema in monopola partije v vseh sferah, svobodne volitve, svobodo združevanja, svobodo tiska in neodvisno sodstvo (Dragović-Soso 2004: 99). Jović razlaga (2003: 370), da se je do leta 1987 kritična opozicijska inteligenca transformirala v nezanemarljivo opozicijsko gibanje, ki je kontroliralo nekaj institucij, določene srbske medije in kulturne tokove. Skozi te institucije so v javnost prihajale zahteve po demokratizaciji Jugoslavije, po spremembi ustave iz leta 1974 in zahteve, da se z akcijo zaustavi genocid na Kosovu.

Med leti 1988 do 1989 je prišlo do približevanja dela beograjske inteligence in Slobodana Miloševića, ki je leta 1987, po udaru v Centralnem komiteju (CK) Zveze komunistov (ZK) Srbije, zamenjal Stambolića. Čeprav je bil Milošević predsednik srbske partijske oblastne strukture, je liberalizacija srbske kulturne sfere pripomogla k temu, da so celo kritični antikomunisti pozdravili njegovo antibirokratsko revolucijo (Dragović-Soso 2004: 307). Beograjska opozicijska inteligenca se je leta 1989 pričela deliti v stranke. Odbor za svobodo misli in izražanja, ki je bil vseskozi voditelj opozicijske dejavnosti, se zaradi ideoloških razlik med intelektualci, ni oblikoval v eno stranko Razpadel je, iz njega pa so se na koncu oblikovale tri opozicijske stranke (Dragović-Soso 2004: 348).

Opozicija Miloševića na volitvah ni bila dovolj močna. Prav tako je imel Milošević državni aparat in medije pod absolutno kontrolo. Imel je podporo kosovskih, hrvaških in

¹⁷ Člani odbora so bili: Mihailo Marković, Ljubomir Tadić, Kosta Čavoški, Nikola Milošević, Ivan Janković, Dragoslav Mihailović, Mića Popović, Borislav Mihailović-Mihiz, Matija Bečković, Tanasije Mladenović, Andrija Gams, Mladen Srbinović, Radovan Samardić, Dimitrije Bogdanović, Gojko Nikoliš. Kasneje je bil razširjen še z Zagorko Golubovac, Vojislavom Koštunico, Vesno Pešić in Enrikom Josif. To je bila zveza intelektualcev zelo različnih politično-ideoloških usmeritev. Del članov je bilo tudi članov SANU (Dragović-Soso 2004:100-101).

bosanskih Srbov. Opozicija je 9. marca 1991 v Beogradu organizirala protestni shod in zahtevala odstop Miloševića. Srbsko vodstvo je grobo zatrla protestnike. Ponovna vstaja beograjske opozicije se ni mogla kosati s podporo, ki jo je Milošević s svojo instrumentalizacijo nacionalizma še vedno užival s strani velikega števila delavcev, starejše generacije in manj izobraženih delov populacije (Dragović-Soso 2004: 364).

3.6 SANU in Memorandum

SANU je bila ustanovljena leta 1886, kot Srbska kraljeva akademija in bila pod imenom SANU obnovljena leta 1946. Bila je najbolj ugledna institucija v Srbiji in poslušna režimu. Njena častna člana sta bila tudi Tito in Kardelj. Čeprav je bila večina članov SANU apolitičnih, je ta, zraven DPS, v 80. letih postala pomembna baza za aktivnosti opozicijske inteligence (Dragović-Soso 2004: 100).

Že leta 1984 je Čosić na letni skupščini poudarjal, da se mora SANU vključiti v diskusijo o splošno družbenih in nacionalnih problemih. 23. 5. 1985 je bila na skupščini SANU sprejeta odločitev o pripravi Memoranduma. Junija 1985 je bil imenovan odbor za pripravo Memoranduma o aktualnih družbenih vprašanjih.¹⁸ Isti odbor naj bi tudi organiziral proslavo ob 100. obletnici SANU. 25. septembra so Večerke novosti objavile dele iz Memoranduma (Milosavljević 1996: 342).

Dokument je bil razdeljen na deset zaokroženih delov. V uvodu so tvorci Memoranduma na kratko nakazali položaj Jugoslavije v 80. letih. Poudarjali so upočasnjenost razvoja družbe, gospodarsko krizo, rastočo družbeno napetost in boje med narodi v državi. Neodgovornost na delovnem mestu, korupcija in nepotizem, odsotnost učinkovite pravne države, močna rigidna birokracija ter rastoče nezaupanje ljudi do institucij ter posmežni interesi različnih skupin, so po mnenju akademikov povečevali krizo. Prišlo naj bi do kolapsa moralnih standardov ter alienacije posameznika od državnih simbolov ter institucij. Zato naj bi se SANU čutila odgovorno ter upravičeno, da analizira položaj v državi in predlaga rešitve

¹⁸ Člani odbora so bili: Pavle Ivić, Antonije Isaković, Dušan Kanazir, Mihailo Marković, Miloš Macura, Dejan Medaković, Miroslav Pantić, Nikola Pantić, Ljubiša Rakić, Radovan Samardić, Miomir Vukobratović. Posebni dopisni člani pa so bili: Vasilije Krestić, Ivan Maksimović, Kosta Mihailović, Stojan Čelić, Nikola Čobeljić (Milosavljević 2000:342). Meier piše (1996:82) , da se za enega najpomembnejših izvajalcev šteje pisatelja Antonija Isakovića, za naslednjega pa profesorja Mihajla Markovića, vodilnega člana skupine Praksis. Gospodarski del naj bi bil v veliki meri plod dela prof. Koste Mihajlovića. Nesporo pa je, da je neuradno bil vseskozi prisoten Dobrica Čosić.

za nastalo nesprejemljivo situacijo. V naslednjih vrsticah bom opisala posamezne dele Memoranduma.

Prvo poglavje je imelo naslov KRIZA JUGOSLOVANSKEGA GOSPODARSTVA IN DRUŽBE. Akademiki so pisali, da je močna gospodarska kriza v državi prisotna že pet let in da se je Jugoslavija v tem času, od 1981–1985, pridružila gospodarsko najmanj uspešnim državam na svetu. Nezaposlenost ter izjemno nizka gospodarska rast sta tvorili dobro okolje za galopirajočo inflacijo, ki je še bolj negativno vplivala na gospodarstvo ter odkrivala nesposobnost države, da se prilagodi sodobnim gospodarskim tokovom. Jugoslovanska razvojna strategija je ignorirala dve ekonomski zakonitosti: uporabo produkcijskih faktorjev v skladu z njihovo razpoložljivostjo; povečana uporaba družbenih faktorjev, ki so najmanj razpoložljivi, namesto delovne sile, ki je obilna. To je pripomoglo k temu, da Jugoslavija ni izkoristila svojih komparativnih prednosti. Poskus decentralizacije gospodarstva, ki bi naj prinesel osvoboditev od birokratizacije, je prerasel v dezintegracijo na podlagi teritorialnih ločnic ter branž v gospodarstvu. Po letu 1965 je prišlo do močne zmanjšanosti investicij, ki so predpogoj gospodarske rasti. Posamezna narodna gospodarstva v delih Jugoslavije, so vsaka zase težila k lastni dobrobiti, pozabila pa na dobrobit celotnega državnega gospodarstva. Filozofija, ki je bila podlaga gospodarskemu sistemu, je bila prav tako pomemben faktor neuspeha. Na stran je postavila gospodarske zakone, v ospredje pa obči interes pred posameznim interesom in posameznikovo delo kot izjemen in edini močan faktor rasti dohodkov. Tako je sistem temeljil na zakonih, ki so bili daleč stran od splošnih ekonomskih zakonov, temelječih na racionalnosti.

V drugem poglavju, z naslovom ODGOVORI NA KRIZO - PRILAGAJANJE/NEPRILAGAJANJE OKOLIŠČINAM, so akademiki še podrobneje razdelali ekonomsko in družbeno krizo države ter odzive politične oblasti. Politika si je po njihovem mnenju precej časa zatiskala oči, namesto da bi se s krizo jasno in javno soočila. Vlada ni uspela producirati stabilizacijskega programa. Če so že izdelali program reform gospodarstva, so ti dokumenti vsebovali diametralno nasprotna gospodarska načela. To je le še potenciralo stagnacijo in status quo. Površinsko je izgledalo, da je odločanje stvar vseh, ki so ekonomsko pomembni, vendar pa je vse niti v rokah držala partija. Sistem je bil nekonsistenten. Nobenega pravega načrta, trga, vlade in samoupravljanja ni bilo.

V tretjem poglavju, ki nosi naslov EKONOMSKI SISTEM - REFORME, STAGNACIJA, je nakazan etnični egoizem ter policentrizem z lokalnim gospodarstvom v prvi vrsti, kateremu je kot edina alternativa s strani akademikov postavljen demokratičen in integrativen federalizem. Gre za sodelovanje delov v okviru celote ki vključuje javno debato

ter ustrezne politične institucije na lokalni ter federalni ravni. Ustava iz leta 1974 je samo razmahnila nacionalizem in egoizem v Jugoslaviji, katerega utelešenji naj bi bili Hrvaška ter Slovenija, ki jima taka ureditev najbolj ustreza, da lahko zasledujeta lastne egoistične cilje. Priti mora do demokratizacije človeškega uma ter odnosov v družbi. ZKJ je hrbtenica političnega sistema. Ima popoln monopol nad jugoslovansko družbo. Vzdržuje in ohranja status quo. Konzervativnost oblasti se kaže tudi v tem, da je poudarjeno manualno delo, zatira pa se prispevek intelektualcev in akademikov k razvoju družbe.

V četrtem poglavju, MORALNA KRIZA DRŽAVE IN DRUŽBE V ŠIRŠEM, je poudarjena moralna kriza v Jugoslaviji, zaradi poraza socialistične ideologije, razkoraka med dejanji in besedami politične oblasti, neučinkovitega pravnega sistema, karierizma, nepotizma in korupcije v državi, odsotnosti javnega mnenja in javne zavesti ter solidarnosti. Sistem vrednot se ruši. Kulturna kriza se vidi v tem, da kulturno okolje postaja vedno bolj parcelirano in da provincializem prevzema nadzor.

Peto poglavje, JUGOSLAVIJA V KONTEKSTU MODERNE EVROPE, NAČRT ZA SPREMEMBO, razkriva zgodovinski razvoj socialistične Jugoslavije, ki je zaradi upora stalinizmu uživala napredek ter ugled v mednarodni skupnosti. Naraščajoča ekonomska rast v povojnem pobjdu je nakazovala, da se lahko Jugoslavija v marsičem kosa z razvitim svetom. Nezmožnost dejanskega odločanja množic ter eliminacija političnih nasprotnikov sta bila le dva izmed kazalcev, da temu ni tako. Akademiki so bili mnenja, da je v Jugoslaviji potrebno ponovno urediti ustavni položaj ter reformirati implementacijo temeljnih principov moderne države tj. suverenost ter samoodločba narodov. Potrebno je tudi dejansko priznanje človekovih pravic in temeljev učinkovitosti moderne države nasploh.

V šestem poglavju, z naslovom STATUS SRBIJE IN SRBSKEGA NARODA V JUGOSLAVIJI, so akademiki pisali, da je Srbija močno zaostajala v gospodarskem razvoju v primerjavi z drugimi deli države. Uradno je bilo to priznано s strani oblasti šele v letih od 1981-1985, v razvojnem planu. Pogoji menjave za Srbijo niso bili pravični. Zvezni sklad za razvoj gospodarsko manj uspešnih območij je bil največji krivec za srbsko upočasnenost. Srbija je bila po vojni deležna najnižje stopnje industrializacije in bila omejena na razvoj kmetijstva. Slab gospodarski položaj Srbije je bil posledica njenega inferiornega političnega položaja. Kolaboracija Slovenije in Hrvaške proti Srbiji naj bi bila že od nekdaj zelo močna.

Sedmo poglavje, z naslovom USTAVA IZ LETA 1974 IN POLOŽAJ SRBIJE, je nakazovalo diskriminacijo srbskega naroda od zasnove Jugoslavije. V ZKJ naj bi veljalo, da je šibka Srbija pogoj za močno Jugoslavijo. Ustava iz leta 1974 je razdelila Srbijo na tri dele. Politični in institucionalni odnosi v državi so bili zapleteni in zmedeni. Srbija se je skozi

stoletja borila, da postane samostojna država, zdaj pa je njen status izenačen s statusom obeh avtonomnih pokrajin.

V osmem poglavju, z naslovom PROBLEM KOSOVA, lahko beremo, da je izključitev Srbov iz Kosova za akademike zgodovinski poraz. Že pet let trajajoča vojna na Kosovu je zanje dokaz, da je albanski nacionalizem še kako močan. Na Kosovu se je tako zgodil največji kulturni, politični, pravni in fizični genocid nad srbskim narodom po letu 1804, ko je prišlo do prve srbske vstaje. Kosovo je za akademike zgodovinska zibelka Srbije.

Deveto poglavje nosi naslov ZGODOVINA IN RAZVOJ SRBIJE. V njem so akademiki pisali, da je zgodovina Srbije zgodovina bojev za osvoboditev izpod oblasti zavojevalcev. Noben drugi narod v Jugoslaviji naj ne bi bil tako zatiran v vseh njegovih dimenzijah. Srbski intelektualci so danes na črni listi jugoslovanskih medijev. Srbski produkti so zaničevani in necenjeni in tako srbski narod ne more v celoti spoznati svoje identitete. Akademiki so trdili, da bo potrebno reformirati šolski sistem in ga poenotiti v celi Jugoslaviji.

V zaključnem poglavju, NACIONALIZEM V JUGOSLAVIJI IN SKLEP MEMORANDUMA, je poudarjeno, da je nacionalizem, ki se širi v Jugoslaviji, nacionalizem od zgoraj, v veliki meri producirán in podžgan s strani politike. Srbija mora imeti enake pravice kot ostali deli Jugoslavije. Sposobna mora biti dati iniciativo za spremembe. Po mnenju akademikov so štiri desetletja pasivnosti za Srbijo bila usodna in se morajo končati. Brez ustrezne participacije Srbije na vseh nivojih, Jugoslavija ne more biti močna. Potrebna je mobilizacija intelektualnih in moralnih silnic v Jugoslaviji. SANU naj bi naredila vse, kar je v njeni moči, da do nakazanih sprememb in reform v Jugoslaviji zagotovo pride.

Objava še ne dokončanega Memoranduma je vso Jugoslavijo dodobra pretresla.¹⁹ Predsednik srbske partije Stambolić je reagiral ostro. V govoru na Univerzi v Beogradu je dokument označil za šovinistično iniciativo, ki ima za cilj konflikt med jugoslovanskimi narodi. Izrecno je poudaril, da je Jugoslavija garant za neodvisnost vseh njenih narodov (Jović 2003: 367). Po objavi Memoranduma je partijska oblast reagirala z zahtevo, da se v njem zapisane trditve demantirajo. SANU je to zavrnila, ker naj bi bil Memorandum pravno neobstoječe besedilo.²⁰ Nekateri akademiki so se vseeno javno izrekli proti Memorandumu.

¹⁹ Vasa Čubrilo: »Vse to je politika, ne pa znanost«, Pavle Savić: »Memorandum ima vse značilnosti pamfleta oziroma propagandnega materiala«, Sima Čirković: »Aktualne okoliščine zahtevajo, da se SANU ne izrablja v namene, ki so njenemu bistvu in misiji tuje« (Milosavljević 2000: 349).

²⁰ Milosavljević (1996: 342-343) navaja 5 razlogov, zakaj lahko vsebino Memoranduma enačimo z mnenjem same SANU: SANU se nikdar ni odrekla avtorstvu komisije, ki je izdelala Memorandum; nikoli se ni ukvarjala z njegovim besedilom, temveč s tem, kako je došel v javnost; deli Memoranduma so kasneje večkrat javno izražani in radikalizirani; identifikacijo javnega mnenja z Memorandumom in samim SANU, ni SANU nikoli poskušala zmanjšati; SANU se je v naslednjih letih večkrat ozirala po Memorandumu in trdila, kako je prav ona prva definirala srbski nacionalni program.

Tudi mediji so obsodili vsebino Memoranduma in zahtevali odstop vodstva SANU. V prvi polovici leta 1987 so tako srbske oblasti dokument še kritizirale (Milosavljević 1996: 350).

Dragović-Soso (2004: 273–274) razlaga, da je SANU zaradi afere z Memorandumom decembra 1986 sklicala posebno skupščino. Oblast in javnost sta pričakovali, da bodo dokument obsodili in zavrgli, kot je to pred tem storil že aktiv komunistov v SANU. Na skupščini so akademiki sicer zavzeli bolj zmerna stališča in distanco do nekaterih izjav, vendar pa so obsodili tudi pritisk na SANU. Kosta Mihailović je poudaril, da Memorandum morda ne bi bil niti potreben, če bi srbsko vodstvo sodelovalo s SANU, kot z akademijami sodelujejo vodstva v Sloveniji in na Hrvaškem. Akademiki, ki so bili zraven članstva v SANU še člani Odbora za svobodo mišljenja in izražanja, so zavzeli mnogo bolj kljubovalna stališča. Ćosić je obsojal srbsko vodstvo zaradi izvajanja katastrofalne politike in trdil, da je moralna pravica SANU-ja, da skrbi za prihodnost naroda. Svoje kolege je pozval, da naj branijo intelektualno dostojanstvo in moralno integriteto svoje institucije. Od 137 članov, ki so skupščini prisostvovali, je 115 članov podprlo predsedstvo. Predsednik memorandumskega odbora Antonije Isaković je dobil 88 glasov. Izglasovanje zaupnice vodstvu je bilo po mnenju Dragović-Soso (2004: 275) bolj znak potrjevanja neodvisnosti institucije, kot pa strinjanje večine akademikov z vsebino Memoranduma.

Medtem, piše Jović (2003: 367–370), ko je Stambolić Memorandum imenoval In memoriam Jugoslaviji, je Milošević, ki je bil takrat že predsednik CK ZK Srbije, vsaj v javnosti ostal precej bolj zadržan in tih. Jović je mnenja, da se je Milošević iz pragmatičnih razlogov hotel izogniti usodi Stambolića, ki si je nakopal težave na vseh frontah – na strani opozicijskih intelektualcev in republiških vodstev. Glavni razlog pa je po Joviću ta, da je Milošević razmišljal, da do sprememb položaja Srbije ne bo prišlo, če se albanski nacionalizem napade le na verbalni ravni. Prav tako ni razmišljal o usklajevanju stališč z opozicijo. Bil je prepričan, da mora partija določiti ritem razprave. Če bi ji to uspelo, bi opozicijski nacionalisti izgubili svoj vpliv.

Od VIII seje CK ZK Srbije, ko je zmagala Miloševićeva struja, se razdeljena srbska oblast ni več ukvarjala s SANU. Akademiki so se vrnili v uradni tisk in javnost nasploh. Simpatije med oblastjo in SANU so naraščale in Milošević je kmalu pričel uporabljati parole iz Memoranduma v svojih političnih govorih (Milosavljević 1996: 350–351). Nova srbska oblast in SANU sta tako pričeli sodelovati. Na skupščini SANU, maja 1988, je Kanazir v imenu institucije podprl predloge in trud srbskih oblasti pri iskanju izhoda iz krize, je poročal dnevnik Politika (Milosavljević 1996: 351).

V oktobru 1988 je SANU sprejel dokument z naslovom Mnenje SANU o ustavnih spremembah v Socialistični republiki Srbiji. V njem je bilo zapisano, da je ustava iz leta 1974 glavni vzrok krize v Jugoslaviji ter Srbiji posebno. Potrebno naj bi bilo sprejeti ustavne spremembe, da bodo separatizem, avtonomaštvo in genocid na Kosovu ukinjeni. Ta dokument je dokaz za popolno dvoličnost SANU, saj so kasneje akademiki prav z ustavo iz leta 1974 poskušali pokazati legitimnost teženj Srbov v drugih republikah.²¹

Javnosti se je prikazovala slika popolne usklajenosti znanosti in politike. Zgodili so se skupni nastopi na javnih tribunah. Politika je objavljala mnenja akademikov. Obe instituciji SANU ter Politika sta javno objavili sodelovanje. Leta 1989 je predsedstvo SANU izkoristilo vse priložnosti, da podpre delovanje oblasti. V Politiki je bilo 26. maja 1989 objavljeno naslednje besedilo: »Akademija je podpirala in podpira program novega srbskega vodstva. Srbija si je z izjemno enotnostjo in bojem svojega naroda ter z brezkompromisnimi, pogumnimi in poštenimi stališči novega partijskega in državnega vodstva pod Slobodanom Miloševićem, povrnila suverenost, državnost in enotnost ter postala enakopravna članica naše federativne socialistične večnacionalne skupnosti. Akademija je te napore in program novega srbskega vodstva podpirala in jih podpira tudi danes« (Milosavljević 1996: 355).

Milosavljević (2000: 372) je mnenja, da je aktivnost in vključevanje intelektualne elite pod okriljem SANU dajalo vsemu dogajanju med leti 1987–1992 videz objektivnosti, strokovnega, ne političnega govora. Tako je čisto političen govor dajal vtis, da gre za strokovne, objektivne domneve.

3.5 Nova revija in Prispevki za slovenski nacionalni program

Nova revija je bila plod pobude, podpisane s strani 60 slovenskih kulturnih delavcev. Spremno pismo, ki ga je prejel predsednik takratne SZDL Mitja Ribičič, so podpisala takrat in danes zveneča imena kot so Niko Grafenauer, Tine Hribar, Andrej Inkret, Svetlana Makarovič, Boris A. Novak in Dimitrij Rupel. Polemike o nastanku revije so preplavile Jugoslavijo. Začelo se je dopisovanje med takratno partijsko oblastjo in kulturno srenjo, ki se je hotela odmakniti od takratnih vodilnih kulturnih revij, kot so bile Sodobnost, Problemi in Dialogi. Prva številka je tako izšla po dveh letih, junija 1982, prvi urednik pa je postal Tine

²¹ V Politiki je bila 10.10. 1990 objavljena izjava predsednika SANU, Kanazira : »SANU je posebno zaskrbljena zaradi ustaških metod in napada na srbski narod na Hrvaškem. Tudi zaradi tega, ker ustava SFRJ zagotavlja Srbom na Hrvaškem mirno in enakopravno življenje ter kulturno avtonomijo« (Milosavljević 2000: 353).

Hribar. Leta 1987 nastala 57. številka Nove revije, je v tistih časih, skupaj z Mladininim in Tribuninim materialom, postala priljubljeno čtivo.²² Repe piše (2002: 105), da so sprva novorevijaši ideje o nacionalnem vprašanju objavljali v esejističnih člankih in se obenem zavzemali za uveljavljanje klasičnih meščanskih svoboščin, sredi osemdesetih let pa so pričeli z oblikovanjem konkretnih predlogov za nacionalni program. Jović (2003: 430) razlaga, da je bila slovenska opozicijska scena v 80. letih razdeljena na dve liniji. Prva je temeljila predvsem na konceptu civilne družbe, druga pa na slovenskem nacionalističnem konceptu, ki je imel v svojem središču zaščito slovenskih nacionalnih interesov. Temu konceptu je sledil krog intelektualcev, zbranih okoli časopisa Nova revija.

Leta 1985, v istem času, ko je SANU pripravljala Memorandum, se je v krogu Nove revije pripravljala posebna številka, ki naj bi se ukvarjala s slovenskim nacionalnim vprašanjem. Tako je februarja leta 1987 izšla 57. številka z naslovom Prispevki za slovenski nacionalni program (Jović 2003: 432).

V uvodu Prispevkov je uredništvo zapisalo, da se bodo le ti ukvarjali s slovenskim narodom, njegovimi koreninami, s položajem, v katerem se je ta nahajal in pa z njegovimi perspektivami. Ukvarjali se bodo tudi s krizo, v kateri so se znašli Slovenci v Jugoslaviji, pisali naj bi o malodušju, ki se je po njihovem kazalo v množičnem izseljevanju in visokem količniku samomorilnosti. V uvodu je bilo poudarjeno, da je bil čas, v katerem so nastali prispevki za slovenski nacionalni program, za narod zelo pomemben in se je o njegovem položaju v prihodnosti v politični in akademski javnosti veliko razpravljalo. Tema o položaju Slovenije je bila po mnenju avtorjev žgoča in sporna, predvsem pa je bil sporen položaj v celotni Jugoslaviji, kar je bilo dobro vidno tudi v delovanju v drugih nacionalnih okoljih. Srbski Memorandum in rast nacionalizma v državi sta bila prav tako dokaza za to. Ti prispevki, so poudarjali avtorji, niso nacionalni program Slovenije, ampak so to odprtja različnih perspektiv položaja Slovenstva. Prav tako po zapisanem ni šlo za predloge ustavnih sprememb ali sprememb meja. V nadaljevanju bom na kratko povzela vsebino posameznih prispevkov v 57. številki.

Tine Hribar (1987: 3–4) se je v svojem prispevku **Slovenska državnost** ukvarjal s samim pojmom nacije in s slovenskim narodom ter nacijo. Spraševal se je o samobitnosti naroda in suverenosti nacije nasploh. Hribar (1987: 5) je razlagal, da sta bili pri oblikovanju slovenske narodne zavesti pri Slovencih prisotni dve tendenci. Prva je, da so Slovenci iskali svojo specifičnost npr. Trubar v jeziku, druga pa, da so se ozirali po svojem univerzalnem

²² Povzeto po članku Več kot le revija, Mladina, 27.2.2003. Dostopno na <http://www.mladina.si/tehdnik/200304/clanek/novarevija/> (20. maj 2007).

izvoru kot delu slovanskih narodov. Prav tako se je Hribar (1987: 10) poglobil v razliko med narodom in nacijo. Menil je, da Slovenci kot narod v preteklosti še niso bili prepričani o svoji moči, zato so se ozirali po opori in zaščiti zunaj sebe.

V delu prispevka o mejah slovenske nacionalne suverenosti, je Hribar govoril o pojmovni sprevrženosti v ustavi Socialistične republike Slovenije (SRS), v kateri v prvem členu piše, da je SRS država, ki temelji na suverenosti slovenskega ljudstva in naroda, na samoupravljanju in oblasti delavskega razreda in vseh delavskih ljudi ter na socialistični samoupravni demokratični skupnosti delovnih ljudi in občanov slovenskega naroda ter italijanske in madžarske narodnosti. Slovenija je bila tako, po Hribarju, dejansko v prvi vrsti socialistična tvorba, ne domovina Slovenk in Slovencev, ter podtvorba nekakšne večje tvorbe Jugoslavije. Država Slovenija torej iz vidika oblasti ne temelji na suverenem slovenskem narodu in ni izraz oblasti slovenskega naroda, temveč temelji na oblasti delavskega razreda in delovnih ljudi, razumljeno v formulaciji oblasti, kot jo razlagata marksizem ter leninizem (Hribar 1987: 17). V poglavju o slovenskem jeziku in slovenski državnosti, je Hribar razlagal koncept nacionalistične krize. V Jugoslaviji se trdi, da je rast nacionalizma specifičen učinek njene sedanje ekonomske politike in kriznih nesorazmerij ter na splošno nereda v gospodarskem sistemu države. Ker je gospodarski sistem odvisen od političnega sistema, se je ta nacionalistična kriza pokazala tudi kot disfunkcija pravnega, ustavnega in političnega sistema. Hribar je menil, da so vsi ukrepi, da se gospodarski sistem reformira, samo konzervirali strukturno jedro sistema. V Jugoslaviji je prednost razrednega pred nacionalnim t.j zgodovinsko reakcionarnim, prepuščala prednost delavskemu razredu in avantgardi, da je v vzpostavljenem sistemu socializma likvidirala vse oblike nacionalizma kot reakcionarne (Hribar 1987: 27–28). Hribar je končal prispevek z mislijo, da je pomembno spoznanje, da samoodločba ni samodločba slovenskega naroda kot Naroda, temveč samoodločitev Slovencev kot posameznikov.

Ivan Urbančič je v svojem prispevku **Jugoslovanska »nacionalistična kriza« in Slovenci v perspektivi konca nacije** problematiziral vprašanje naroda in narodnosti. Že v uvodu je poudaril, da tedanja težka jugoslovanska kriza v ospredje neogibno postavlja vprašanja o položaju narodov v Jugoslaviji in tako tudi o možnostih in perspektivah, ki jih imajo Slovenci. Urbančič (1976: 36) je bil mnenja, da kljub temu, da ustava iz leta 1974 poudarja federativni republiški ustroj Jugoslavije, zvezna država zagotavlja svojo supremacijo s tem, ko politično homogenizira družbo. Družba narodov je tako potisnjena v funkcijo zvezne države. Družba narodo - republike, je pod dominacijo političnega sistema in politične birokracije. Ustava republikam tudi ne daje več pravice do odcepitve. V opombi je Urbančič

(1987: 39) podal svoj pogled na Memorandum SANU iz leta 1986. Ocenjeval je, da gre za zelo pomemben, čeprav skrajno površen, prispevek k razlagi položaja Jugoslavije in javni diskusiji. Očital mu je, da je nekoherenten. V njem se je pri prikazu stanja države Jugoslavije pokazalo mešanje srbskega nacionalizma z jugoslovanskim, unitarizmom ter nacionalnega jugoslovanstva z razrednostjo.

Kot je zatrjeval Urbančič, je bilo pomembno rešiti vprašanje, ali so republike in pokrajini že narodne tvorbe, ali se teritorialna razdelitev teritorija med dele pokriva z etnično-narodnostnimi danostmi in samoniklimi nacionalnimi gibanji v Jugoslaviji. To po njegovem mnenju ne drži. Zato nacionalizem v Jugoslaviji ni samovoljen, temveč normalen (Urbančič 1987: 42–45). V nadaljevanju se je Urbančič (1987: 51) ukvarjal izključno s Slovenci kot nacijo v obstoječi federativni Jugoslaviji. Zatrjeval je, da se Slovenci niso združili z drugimi jugoslovanskimi narodi v skupno državo zato, da bi se odrekli svoji narodni samobitnosti in narodni identiteti. To samobitnost so vedno hoteli ohraniti. Zato je zavračal kakršnekoli unitaristične težnje. Izvori krize v Jugoslaviji so po njegovem ležali prav v neupoštevanju individualnih posebnosti delov države.

Na koncu prispevka je Urbančič (1987: 54–56) še naznačil nekaj razsežnosti stanja v Sloveniji: globalno politično odvisno gospodarstvo od Jugoslovanskega trga, odsotnost avtonomne gospodarske politike, najnižji koeficient fertilnosti v Jugoslaviji, rastoč šovinizem do drugih Jugoslovancev, nizko kvalificiranih delavcev v Sloveniji, visoka imigracija delavcev v Sloveniji, s katerimi se rešuje problem nezaposlenosti drugod, občutek obupa in nemoči za sanacijo situacije. Velik problem za Slovence, po Urbančiču, predstavlja enosmeren pojav srbohrvaško-slovenskega bilingvizma, ki prehaja že v bikulturalizem. Prav tako je za Slovence pomembno, da imajo lastno nacionalno vojsko, je razlagal Urbančič. Po njegovem je to naravno in zakonito za vsako nacijo. Urbančič je poudarjal potrebo, da se zbere energija za ohranitev slovenske nacije ter da se le ta usmeri v politično organizacijo. Tako se bodo Slovenci kot narod obdržali in se razvijali tudi v dobi informatično kibernetične revolucije, je še pisal Urbančič.

Dimitrij Rupel je v svojem prispevku **Odgovor na slovensko narodno vprašanje** analiziral dosežke Slovencev na različnih nivojih njihovega življenja in ustvarjanja. Razdelal je pojem nacionalizma, ki ga teoretiki po večini uvrščajo med retrogradne pojave, sredstva ekonomsko depriviligiranih skupin. Sklicevanje na narodnost je v Jugoslaviji nadomestek za razgovor o ekonomski problematiki. Rupel je poudarjal, da Slovenija nikdar ni bila kolonialna sila, temveč je del svojega dohodka redno odlivala nerazvitemu jugu (Rupel 1987: 60). Nato je razpravljal o pomenu konverzije Slovencev, ki pomeni zamenjavo bogov,

svetnikov, morale in kulture. Konverzija sega že v same začetke slovenskega naroda. Primeri iz zgodovine, kot so knez Borut, ki prosi za pomoč pri obrambi Bavarce, potem pa si ti podredijo Karantanijo, Trubar s katerim se je začel boj med slovensko politiko in kulturo, bonapartizem, ki je obogatil z novimi jezikovnimi, kulturnimi in literarnimi pravicami, konverzacija k liberalizmu v letu 1848 in nazadnje spreobrnitev k bojevitemu ateizmu. Po Ruplu smo se Slovenci rekonvertirali nazaj v položaj relativno neodvisnega slovenskega ljudstva z nekaterimi slovanskimi sosedi, kot je bila Samova plemenska zveza v 7. stoletju. Vprašanje pri tem se po Ruplu glasi, ali gre za krožno gibanje. Ali konverzija v ateizem pomeni konec konverzij?

Rupel (1987: 62) je podal tudi nekaj podatkov, ki so mu služili pri potrjevanju hipoteze, da je prišla možnost za dokončno regulacijo slovenskega narodnega vprašanja: vedno manjša razredna identifikacija z vedno večjo narodno-etnično identifikacijo, Slovenci niso ogroženi od nobene velesile in imajo s povojnimi ustavami določene pravice in dolžnosti, imamo institucije, primerljive z državami po svetu, za emancipacijskimi težnjami se razpleta vozle, kar pomeni odcepitev Slovencev iz konvertibilnega jarma. Nato je Rupel (1987: 63–65) razpravljaj o jezikovnem vprašanju. Pravi, da bi bilo idealno, ko bi vsi Jugoslovani govorili vse jezike republik, vendar pa se dogaja, da se le Slovenci v osnovni šoli učijo srbohrvaški jezik, ki je, čeprav tega ne zahteva noben zakon, nujno potreben za praktično komuniciranje. Gre torej le za enostransko izpolnjevanje načela, da so ljudje v federaciji enakopravni, če se učijo vseh jezikov federacije. Jugoslavija torej ni dežela enakopravnih narodov in izgleda, da v praksi tudi ne bo, saj se slovenščine ni nujno potrebno naučiti za sporazumevanje. Rupel (1987: 71–72) je po omembi vdorov srbohrvatizmov v slovenski jezik, kar poteka tako spontano, da se Slovenci tega niti ne zavedajo, zaključil, da bi bila katerakoli konverzija za Slovence v prihodnosti pogubna.

Spomenka Hribar (1987: 74–75) je v prispevku **Avantgardno sovraštvo in sprava** raziskovala korenine avantgardnosti partije med narodnoosvobodilnim bojem (NOB) in ZKS v tedanjem obdobju. Takoj po vojni se je, tako Hribarjeva, narodnostna dimenzija ljudstva izenačila s proletarsko, potem pa se je proletarska izenačila s partijsko. Če partija nima dejansko v rokah oblasti, potem njena vloga ni avantgardna. Partija tako varuje svoj globoko ljudski narodni značaj. Iz principa avantgardnosti izhaja, da je kontroliranje in podrejanje vsega zanj nujno potrebno. Za vsa družbena področja torej velja shema: »če partija nima v rokah države, partija ni avantgarda; če partija nima v rokah sodstva, partija ni avantgarda; če partija nima v rokah kulture, partija ni avantgarda; če partija nima v rokah šolstva, partija ni

avangarda; če partija nima v rokah vojske, partija ni avantgarda; če partija nima v rokah naroda, partija ni avantgarda» (Hribar 1987: 75).

Nato je Hribarjeva (1987: 79) pisala o družbi, ki jo vodi avantgarda in je razdeljena na vzgojitelja in vzgojevanca. Nadaljevala je s problematiziranjem ukinjanja slovenske vojske, brez katere smo Slovenci ostali na dan zmage. Najprej je partija igrala na karte zatrevanja, da se nikoli več ne bo zgodilo kot v stari Jugoslaviji, da bi bili narodi zatirani in, da ima zato vsak narod pravico do samoodločbe in odcepitve. Narodi v Jugoslaviji imajo pravice in dolžnosti. Partija pa ima za voljo Jugoslavije nalogo, da propagira proti temu, da bi se pravice tudi posluževalo. Nekako je veljalo, da je bila ta pravica že izrabljena ob nastanku Jugoslavije in da danes ne velja več. Proti temu je Hribarjeva izrecno nastopila.

V nadaljevanju je Hribarjeva (1987: 97–101) postavila hipoteze za slovenski nacionalni program: »Slovenska partija mora formalno pravno postati ZKS, stopiti z mesta avatgarde in voditi dialog z ljudmi; partija se mora ločiti od države; partija mora pridobiti človeško dostojanstvo; sestop partije bi pomenil odrešitev od sovraštva, ki se je nabralo zaradi politike »kdor ni z nami, je proti nam«. Hribarjeva (1987: 102) se na koncu odkrito dotakne povojnih pobojev in kontra revolucionarjev ter meni, da so bili to ljudje neke zgodovinske epohe in da moramo razločiti človeka in ideologijo.

Veljko Namorš je v prispevku **Tradicija NOB in enakopravnost jezikov v JLA** predstavil razvoj JLA od njenih zametkov do takrat, ko se je slovenska vojska ukinila. Zaključil je, da Slovenija nujno potrebuje lastno vojsko z lastnim jezikom kot uradnim jezikom v slovenski vojski (Namorš 1987: 117–118).

Alenka Goljevšček je v svojem prispevku **Arhaičnost : civilnost** opozarjala na zelo malo prostora za družbeno civilno iniciativo v Jugoslaviji. Slovencem je hotela pritegniti spomin na nekatera manj znana imena, ki so veliko pripomogla k njihovemu političnemu in kulturnemu napredku. Analizirala je nekatera slovenska literarna dela, ki imajo družbeno-politično emancipatorno komponento (Goljevšček 1987: 119-120). V zaključku je poudarila, da se morajo Slovenci pospešeno razvijati v moderno nacijo, se otresti starih vzorcev bratstva, ki se spreminja v teror ob vsakem občutku ogroženosti, vztrajati morajo na pravicah in dolžnosti, ki so jih dobili, ko je zmagal NOB. Pomembne so posameznikove pravice. Potrebna je avtonomija Slovenije z avtonomijo vsakega posameznika. Slovenci ne smejo sanjariti ali pa se brezglavo povzdigniti v višave, temveč morajo imeti trezno glavo in do svojega položaja in načrtov za prihodnost vzpostaviti kritično distanco.

Gregor Tomc je v prispevku **Civilna družba pod slovenskim socializmom** razmišljal o značilnostih civilne družbe pod socializmom. Tomc (1987: 144–149) je razlagal, kako

partija pred prihodom na oblast ni imela večinske podpore prebivalstva, zato je njena oblast že od samega začetka nelegitimna. Nacionalizem v Jugoslaviji ne škoduje civilni družbi, pač pa ji škoduje socializem sam. Kaj kmalu po vojni je Jugoslavija postala sinonim za pred birokratsko, personalno oblast. V socializmu je razvoj politične demokracije, pravne države in civilne družbe zelo omejen. Partiji, ki je dominantna, uspe vzpostaviti enodimenzionalnega človeka, čas in aktivnost. Tomc je zaključil, da se civilna družba na Slovenskem ne razvija, ampak sledi bolj ali manj odločitvam partije.

Jože Pučnik je v prispevku **Politični sistem civilne družbe – Eksplikacija osnovnih načel** ocenjeval, da živijo Slovenci v liberalni fazi, ki je po vojni še niso imeli. Moč oblastnega aparata je trenutno omejena in razmere se demokratizirajo, čeprav je vseskozi prisoten strah, da bo prišlo do izredne seje centralnega komiteja, ki bo ustavil vse reforme in jih pahnil v stanje, ki je bilo bolj mračno (Pučnik 1987: 135).

Nadalje je Pučnik (1987: 138–139) našteval nekaj determinant slovenskega povojnega dogajanja: v bratomorni vojni je partiji uspelo uveljaviti strategijo državljanske vojne iz katere je izšla kot edina zmagovalka; politični sistem je ustavnopravno in faktično oblikovan tako, da ima partija monopol nad izvajanjem oblasti; pravni sistem je neučinkovit in koruptiran; ni organizirane pluralistične javnosti; splošno nezadovoljstvo prebivalstva z gospodarstvom. Za razvoj civilne družbe in spremembe v Jugoslaviji je potrebno analizirati vso arhivsko gradivo in zapisati vse, kar se je dogajalo za kulisami povojnega dogajanja, nujno je potrebno analizirati ustavo, Kardeljevo dvojno piramido partije in delegatstva. Pučnik (1987: 142) je bil mnenja, da Slovenci še nimajo svoje suverenosti. Po njegovem je bila torej potrebna javna debata in urejanje položaja Slovenije v Jugoslaviji. Izhajati je potrebno iz tega, da je suverenost in državnost to, kar Slovenci zahtevajo.

France Bučar je v prispevku **Pravna ureditev položaja Slovencev kot naroda** razmišljal o pravni ureditvi obeh Jugoslavij in posledicah le te na nacionalnost. V kraljevini je bil uporabljen model unitarne meščanske države po francoskem vzoru. Državna uprava je bila v prvi Jugoslaviji predstavnik in zastopnik interesov srbske čaršije, kar je v veliki meri hromilo splošni družbeni razvoj (Bučar 1987: 151). Tudi socialistična Jugoslavija je po Bučarju (1987: 157) unitarna država, kljub svoji navidezni federativnosti. Monopol nad odločanjem ima ZK. Po diskusiji o položaju v Jugoslaviji in položaju Slovenije v Jugoslaviji ter njenem položaju v širšem evropskem prostoru, je Bučar zaključil, da je prihodnost socialistične Jugoslavije nemogoča. Razpasti mora, ker se ne mora vključiti v širši evropski kontekst. Slovenija mora postati samostojna država, znoraj reformirane Jugoslavije ali popolnoma.

Peter Jambrek je prispevku **Pravica do samoodločbe slovenskega naroda** razpravljajal o pravici do samoodločbe in njeni razsežnosti, trajnosti univerzalnosti in teži. Razložil je idejne izvore pravice do samoodločbe in zgodovinski razvoj v praksi. Jambrek je nato zaključil, da so pravilna samo tista narodova idejna izročila kot so: pravilna je le tista politika, ki izhaja iz lastnih moči slovenskega naroda (Kardelj); narodno vprašanje je sestavni del boja za demokracijo (Jambrek 1987: 173).

Janez Jerovšek je v prispevku **Slovenska univerza včeraj, danes, jutri** v izhodišču zapisal, da je slovenski narod kljub družbeni in gospodarski krizi vitalen. Poudaril je možnosti tehnološkega razvoja in prav tako je posebej poudaril vlogo univerze kot prenosnika znanja. Slovenija mora, po njegovem, imeti svojo tehnološko politiko, ki mora upoštevati izsledke univerze, saj se tam producira znanje. Nato je razglabljal o položaju univerze, o kontekstu, v katerem je ta delovala, o represiji, ki jo je izvajala partija glede svobode izražanja, o novem zakonu o visokem šolstvu, političnih zamenjavah na univerzi in suspenzijah profesorjev, ki so šli predaleč. Zapisal je, da je univerzo potrebno približati gospodarstvu, vzpostaviti povezave država, gospodarstvo, univerza.

Veljko Rus je v prispevku **Slovinci in intergeneracijska socialna politika** razpravljajal o socialni državi, o solidarnosti ter pravičnosti. Menil je, da se mora oblikovati takšna medgeneracijska socialna politika, ki bo delovala v smeri demarginalizacije. Otrokom iz revnih družin bi se moralo zagotoviti enake možnosti izobraževanja. Z izogibanjem marginalizaciji bi se ustvarila socialna integriteta vsega prebivalstva. Meritokratsko načelo 'vsakemu po njegovem delu' bi moralo biti temelj družbe. Družba s tako socialno politiko bi nudila več svobode, manj varnosti tistim, ki je ne potrebujejo in več tistim, ki jo. V takšno družbo bi se vsi radi vračali (Rus 1987: 200).

Marjan Rožanc je v svojem prispevku **Nekaj iracionalnih razsežnosti** razpravljajal o liberalizmu ter njegovem pomanjkanju v slovenski družbi, tako skozi zgodovino kot tudi v sedanjosti. Prav tako je menil, da liberalizem ni najbolj cenjen med ljudmi, vendar je po njegovem mnenju to edina politika, ki zagotavlja možnost razvoja v širšem evropskem kontekstu. Srbija nima srednje evropske izkušnje kot jo ima Slovenija, le nacionalno državno. Tudi to ovira razvoj Slovenije in celotne Jugoslavije (Rožanc 1987: 205).

Jože Snoj je v prispevku z naslovom **Moderni kristjan in absurd slovenstva** razmišljal o modernem religioznem intelektualcu in instituciji katoliške cerkve. Problematiziral je vlogo cerkve v družbi in njen zgodovinski večni monopol. Poudarjal je, da cerkev sama po sebi za spremembo svojega položaja ne more ničesar tvegati. Tvegati morajo njeni kristjani. Cerkev se po Snoju lahko odpre življenju in se zastavi za resnično,

neformalno, nekomforno in neinstitucionalno uveljavljanje svojega eshatološkega poslanstva med ljudmi, le pod pogojem, da to spodbudijo njeni razdogmateni člani. Snoj je razlagal, da je za prihodnjo programsko usmeritev slovenske nacije pomembno, da se formira moderen krščanski intelektualec. Specifično za modernega krščanskega intelektualca je po Snoju, da se v ničemer ne odreka svojemu dvomu, je živ božji človek, ni le član katoliške cerkve, temveč tudi član naroda in institucij države. Snoj je poudarjal vlogo katoliške cerkve pri ohranjanju tradicionalnih civilizacijskih dosežkov in vrednot (Snoj 1987: 211–219).

Drago Jančar je v prispevku **Slovenski eksil** razmišljal o slovenstvu skozi zgodovino in o množičnem izseljevanju iz slovenskih dežel v različnih zgodovinskih obdobjih ter o razlogih za izseljevanje. Jančar piše, do so bili Slovenci vedno nesvobodni. Bili so pretepeni, vrženi v ječe, lačni in izseljeni. Z žalostjo eksila se slovenska literatura ukvarja že od zgodnjega ljudskega pesništva, torej časov, ki jih Slovenci niti ne pomnijo (Jančar 1987: 221). Nadalje je Jančar razlagal, da so slovenski izseljenci, četudi so trpeli in delali za druge, bili izjemno sposobni in uspešni v novih domovinah. Vsem je bilo skupno vsaj dejstvo, da so morali oditi iz države, kjer niso mogli svobodno živeti in delovati v skladu s svojimi predstavami o svobodnem življenju. Tudi kadar niso bili izgnani iz države, jih je ta zaradi svoje neliberalnosti prisilila, da sprejmejo odločitev o odhodu (Jančar 1987: 225). »Pa naj se je ta država imenovala Avstro-Ogrska monarhija, Kraljevina Italija, Kraljevina SHS, Kraljevina Jugoslavija, DFJ, FLRJ ali SFRJ. Ta država ni bila nikoli v celoti identična z domovino ali narodom./.../Država, iz katere so odšli, se nikoli ni imenovala Slovenija« (Jančar 1987:225). Jančar (1987: 225) je naprej ugotavljal: »Slovenci nismo imeli in nimamo svoje svobodne države, zato si ne moremo organizirati svojega življenja, kakor bi sami hoteli.« Na koncu svojega prispevka je Jančar (1987: 228) zaključil, da dokler slovenstvo v domovini ne bo omogočalo človeku bivanja v vsej njegovi totalnosti, se ne Slovenci ne bodo srečevali le z množičnim izseljevanjem, ampak bodo drugim in sebi vse bolj postajali brezdomci. »Dokler se vsi skupaj ne znajdemo v eksilu« (Jančar 1987: 228).

V zadnjem prispevku **Oblike slovenskega samomora se** je Grafenauer spraševal o različnih razsežnostih samomora. Grafenauer (1987: 237) je razlagal, da so Slovenci bili takrat kot družba in kot narod z nekakšnim trajnim parasuicidalnim sindromom, ki se je na različne načine manifestiral ne le na individualni, ampak tudi na socialni ravni, saj sta obe ravni povezani. Razmišljal je o psihologiji in narodnem značaju Slovencev, o njihovi patologiji ter fenomenologiji slovenskega samomora in samomorilnosti. Jugoslovanska družba je po Grafenauerju patološka družba. Poudaril je, da je potrebno razmisliti, zakaj samomor kot edini izhod. Slovenska družba, je pisal Grafenauer, se nahaja na razpotju. Po eni

strani jo tradicionalne oblasti potiskajo v rearhaizacijo, po drugi strani pa mora pod vplivom znanosti drveti proti kibernetizaciji. Zato, da bodo Slovenci lahko v prihodnosti rešili svojo razklanost in se razvili v moderno družbo, je pomembno, da so individualistično samozavestni (Grafenauer 1987: 246).

Repe (2002: 105–107) razlaga, da je oblast v začetku nastanek in razvoj dejavnosti Nove revije dojemala kot čist opozicijski pojav. Ugotovila je, da se koncept in vsebina gibljeta v smeri političnega pluralizma, kljub temu je Svet SRS za varstvo ustavne ureditve v poročilu za leto 1982 podal mnenje, da se organi za notranje zadeve naj ne bi mešali v vsebinska vprašanja glede Nove revije.

Izid 57. številke je jasno pokazal, da je pobudo za oblikovanje slovenskega nacionalnega programa prevzela intelektualna opozicija. V oblastnih krogih so prispevke najprej obsodili in v obliki neke vrste družbene kritike polemizirali z avtorji, predvsem preko SZDL-ja in medijev. Prišlo je do zamenjave urednika, ne pa do prepovedi izhajanja ali sodnega pregona, čeprav je zvezna oblast to zahtevala. Prispevki so vzbudili politično pozornost in so sčasoma postali sprejeti kot osrednji slovenski nacionalni program (Repe 2002: 106). Meier (1996: 94) je mnenja, da so v drugi polovici 80. let Slovenci svoje zahteve usmerjali proti zahodu in jih je vedno manj zanimalo, kaj se dogaja v ostalih republikah. To je bilo ob izidu 57. številke prav tako mnenje oblasti. Motila jih je pravzaprav najbolj beseda nacionalni program, saj naj bi to prehitelo dogodke. Jože Smole, predsednik SZDL-ja je menil, da se z določenimi tezami ne bi mogel strinjati, medtem ko je predsednik partije Kučan molčal. Leta 1987 pa je še vedno prevladovalo upanje, da bi bilo mogoče interese Slovenije zadovoljiti v okviru Jugoslavije.

Urbančič je v svojem prispevku, kljub kritiki Memoranduma kot nekonsistentnega in agresivnega, pisal, da gre pri njem za legitimno dejanje in da je Memorandum prav tako dokaz, da je razprava v Jugoslaviji še tako potrebna. Književne novine so objavile nekaj prispevkov iz 57. številke in zagovarjale slovenske intelektualce, da pišejo o nacionalnem vprašanju (Dragović-Soso 2004: 276).

3.6 Primerjava Memoranduma ter Prispevkov za slovenski nacionalni program

Memorandum in Prispevke lahko po mojem mnenju primerjalno analiziram zaradi naslednjih dejstev: politične in ekonomske razmere v Jugoslaviji, v katerih sta oba nastala ter

razmah liberalizacije v Sloveniji in Srbiji, ki so ji republiške partijske elite popuščale; razmah opozicijskih gibanj od začetka 80. let (protisistemska gibanja, gibanja za demokratizacijo in liberalizacijo) tako v Srbiji kot v Sloveniji; stiki in diskusije o političnih vprašanjih med opozicijskimi intelektualci, ki so sodelovali tako pri pisanju Memoranduma in Prispevkov; oba besedila sta namenjena analizi krize v Jugoslaviji, s posebnim poudarkom na nacionalnih interesih srbskega ali slovenskega naroda; deli njune vsebine so vplivali na oblikovanje javnega mnenja v Sloveniji in Srbiji, pa tudi v drugih delih Jugoslavije; oba besedila sta izhodišči za nacionalna programa.

57. številka je vsebovala 16 besedil s podpisanimi avtorji. Bila je produkt intelektualcev, zbranih okrog Nove revije in je že od nastanka leta 1982 objavljala članke, ki so se ukvarjali tudi z nacionalnim vprašanjem. Kasneje je bil koncept nacionalnega interesa vedno bolj prisoten. Oba, tako Memorandum kot tudi 57. številka, sta v jugoslovanski javnosti dvignila veliko prahu in bila deležna negativnih kritik. Posamezni avtorji 57. številke in njeno uredništvo so bili izpostavljeni pritiskom oblasti. Zamenjali so urednika, revija pa je še naprej izhajala. SANU je bila na listi tistih institucij, katerim naj bi zaradi 'neustreznega' delovanja zmanjšali dohodke iz republiškega proračuna.

Milosavljević (1996: 91) trdi, da je velika razlika med obema besediloma na formalni ravni. Memorandum je nastal v najbolj ugledni srbski instituciji, kar imelo za javnost neprimerljivo večjo težo, ne glede na to, kakšen je bil ugled posameznih piscev Prispevkov.²³

V uvodu Memoranduma je SANU izražala skrb zaradi vsesplošne jugoslovanske krize. Po Memorandumu je prav položaj srbskega naroda izrednega pomena pri analizi te krize in pri njeni razrešitvi. V uvodu Prispevkov uredništvo piše, da je številka namenjena razmisleku o slovenskem narodu v vseh njegovih dimenzijah, da pa je vsem prispevkom skupno, da izražajo skrb zaradi krize, v kateri se je slovenski narod znašel. Oba teksta torej izražata skrb za nacionalni interes srbskega in slovenskega naroda.

Dragović-Soso (2004: 280) razlaga, da obe deli predstavljata nacionalistične kritike skupne države, vendar pa jasnih in konsistentnih načrtov za reforme in izhod iz krize ne podata. Prispevki niso ponujali rešitev za Jugoslavijo, temveč za slovenski narod in Slovenijo. Tudi Memorandum, čeprav se v prvih petih poglavjih ukvarja z Jugoslavijo, njeno zgodovino in predlogi za razrešitev krize, se nadalje ukvarja samo s Srbijo in srbskim narodom, njeno celotno zgodovino in položajem v tedanji socialistični tvorbi.

²³ Čeprav za prispevke velja, da so jih pisali avtorji, ki so imeli seveda različne poglede in stališča do političnih vprašanj, pa menim, da so bila besedila izbrana tako, da tvorijo neko celoto – torej Prispevke za slovenski nacionalni program (L. U.).

Največja krivda za stanje, v katerem se je znašla Jugoslavija je bila v Prispevkih na strani centralistov in dogmatičnih komunistov. Memorandum je za stanje, v katerem se je znašel srbski narod krivdo pripisal slovensko-hrvaški koaliciji oziroma Kardelju (Slovincu) in Titu (Hrvat). Prav onadva naj bi bila kriva, da sta obe najbolj razviti zahodni republiki lahko ustvarili svoje nacionalne programe in tako ostali glavni zagovornici obstoječega sistema. Obe sta bili v Memorandumu obtoženi za zaroto proti srbskemu narodu. V Memorandumu ni nikjer napisano, da je cilj Srbov neodvisna Velika Srbija. V njem je poudarjena le nujna sprememba ustave iz leta 1974, ki je Srbijo razdelila na tri dele. Memorandum se zavzema za demokratični, integrativni federalizem (Dragović-Soso 2004:265).

Nadalje bom poskušala prikazati nekatere teze v Memorandumu in v Prispevkih, ki nakazujejo, kako eni in drugi avtorji gledajo na socialistično Jugoslavijo ter vlogo in prihodnji razvoj srbskega in slovenskega naroda v skupni državi.

- **Slovenski in srbski narod; slovenska in srbska država**

Iz Prispevkov je razvidno, da vsi avtorji koncipirajo položaj Slovenije in slovenskega naroda kot izjemno neugoden in problematičen. Narodna samoodločba po večini avtorjev predstavlja nujen predpogoj, da Slovenija postane moderna država. Jugoslavija z unitarističnimi in centralističnimi težnjami Sloveniji ne more ponuditi možnosti razvoja v moderni epohi. To jasno izražajo naslednji citati:

»Če Slovenija kot republika, kot *res publica* v svoji državnosti temelji na suverenosti slovenskega naroda in ljudstva Slovenije, potem SRS seveda ni Slovenska država, ni narodna država in Slovenci nismo suverena nacija. Znotraj samih sebe in nad samimi seboj imamo metaetično nadnarodnostno tvorbo, ki se imenuje država, nad to tvorbo pa imamo potlej seveda še neko nadtvorbo, jugoslovensko Državo, ki – kolikor narodi v republikah niso popolne nacije – ni zgolj transnacionalna, marveč glede na posamezne jugoslovanske narode in njihovo narodno suverenost tudi anacionalna. O tem pove nekaj že sintagma 'socialistična republika Slovenija', to ni slovenska republika, javna zadeva Slovencev kot Slovencev, marveč – vsaj v enem, kaže pa, da v odločilnem pomenu-socialistična republika - ena izmed socialističnih republik - na Slovenskem, ob čemer Slovenija funkcionira pred vsem kot (jugoslovanski) teritorij, ne pa kot ireduktibilna domovina Slovencev, slovenskega naroda« (Tine Hribar 1987: 22).

»Slovenci nismo imeli in nimamo svoje svobodne države, zato si ne moremo organizirati svojega življenja, kakor bi samo hoteli. Ker smo bili in smo zunanje nesvobodni, ne moremo ustvariti možnosti za sproščeno in svobodno osebno življenje posameznika, pogojev za njegovo polno in raznoliko, mišljensko, ustvarjalno, politično, delovno izživljanje« (Jančar 1987: 225).

Prav tako je po Memorandumu položaj Srbije v Jugoslaviji predstavljen kot izjemno neugoden. Srbija je bila v Jugoslaviji po Memorandumu podvržena močni diskriminaciji že od nastanka skupne države. Razvojni plani, ki so bili sprejeti, so le njo zaobšli. Po sprejetju ustave iz leta 1974 je Srbija postala izjemno deprivilegirana. Glavna krivca za položaj Srbije pa sta Hrvaška in Slovenija, saj sta na sprejetje te ustave najbolj vplivala prav Slovenec (Kardelj) in Tito (Hrvat).

- **Slovenska in srbska zgodovina v skupni državi**

Prispevki so se ukvarjali z zgodovino nastanka Jugoslavije in z njeno legitimnostjo. Ali je bila Jugoslavija res država, za katero se je odločil slovenski narod, se sprašuje več avtorjev.

»Tako moramo reči, da nastanek federativne zvezne države Jugoslavije v njeni sedANJI obliki ni bil v vsakem pogledu samonikli rezultat volje po združenju v takšno skupno obliko države tistih zgodovinsko dejanskih jugoslovanskih nacij, ki to zares so po lastnem, nacionalnem gibanju in ki so tudi zmožne za tako federativno obliko nacionalnega sistema moči. Federativna oblika današnje jugoslovanske države je nastala kot državotvorno dejanje principalno nadnacionalne organizirane subjektivne vodilne sile narodnoosvobodilne vojske in revolucije, namreč komunistične partije« (Urbančič 1987: 46).

Memorandum Jugoslavije kot države ne postavlja pod vprašaj, vendar pa glede njenega nastanka poudarja, da srbski narod ni imel enake izhodiščne pozicije pri odločanju o njeni ureditvi. Srbski antifašistični svet je bil ustanovljen šele leta 1944, medtem ko je bila komunistična partija ustanovljena šele po vojni. Delegati Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ) so bili s strani Srbov izvoljeni v glavnih vojaških štabih, ki so bili stacionirani v Bosni in Hercegovini medtem ko so ostali delegati na zasedanje pripotovali iz svojih nacionalnih teritorijev, za sabo pa imeli izoblikovane institucije z lastnimi stališči in programi.

- **Enopartijski sistem**

Enopartijski sistem, ki onemogoča razvoj družbenega pluralizma, je bil podvržen močni kritiki.

»Državno nacionalistični unitaristični učinek zvezne države v Jugoslaviji kot realsocialističnem sistemu izhaja torej iz dominacije njenega političnega sistema in politične birokracije nad družbo svojih 'narodov', namreč republik in pokrajin ter vseh drugih podsistemov družbe. Država nastopa tu kot nadrejena sila njihove zedinjenosti. Tak učinek izhaja iz dejstva, da si nadrejena sila političnega sistema družbo svojih narodov na strateško ključnih točkah podreja v svojo funkcijo. Da so nacionalni, ekonomsko-politični, gospodarski, pravni,

kulturni, šolski itd. vsi drugi podsistemi vsepovsod odvisni od nadrejenega in dominantnega političnega sistema in njegove politične birokracije in organizacije ZK, je očitno» (Urbančič 1987: 38).

Odprava enopartijskega sistema je nujni predpogoj, pišejo avtorji, da se bo Slovenija lahko kosala z razvitim svetom.

»Zamisel, ki je splošno značilna za večino naših pravnih institucij po sedanji ustavi: forma naj bi kazala na popolno svobodo in soglasje, dejansko odločanje pa si pridrži politična stranka« (Bučar 1987: 157).

»Medtem, ko je bila v stari Jugoslaviji instrument političnega uveljavljanja jugoslovanstva predvsem ideologija velikodržavnosti, se ji je v povojni Jugoslaviji pridružila in jo v določeni meri celo izpodrinila ideologija leninizma, ki je vsem narodom in narodnostim določila skupni Cilj družbenega razvoja in tudi uporabljala podobne metode za uveljavljanje tega Cilja« (Pučnik 1987: 141).

»Dokler nacija obstaja kot nacija, tudi v svoji federativni obliki, njena celotna politika ni prav nič drugega kot delujoči pozitivni nacionalizem v smislu hotenja in ohranjanja nacije kot sistema moči« (Urbančič 1987: 53).

Prav tako Memorandum obsoja enopartijski sistem in ureditev Jugoslavije. Predlaga reformo sistema v smeri demokratizacije, vendar pa nikjer ni eksplicitno napisano, da to pomeni uvedbo večstrankarskega sistema. Zavzemajo se za demokratičen in integrativen federalizem in uvedbo zbora proizvajalcev v zvezno skupščino.

- **Jezik, kultura, pisava**

Slovenski jezik kot središčna točka, skupni imenovalac slovenskega naroda, je po avtorjih tako kot že mnogokrat v zgodovini ogrožen:

»Poseben in ne majhen slovenski nacionalni problem v jugoslovanski državni skupnosti je splošen pojav enosmernega srbohrvaško-slovenskega bilingvizma Slovencev, ki prehaja ponekod že v enosmerni bikulturizem. Tako imenovane psihosocialne zakonitosti enosmernega bilingvizma pa niso znane: Slovence objektivno potiska v položaj jugoslovanske nacionalne manjšine, z vsemi pojavi, ki ta proces spremljajo, od katerih je najzanimivejši postopna in zanesljiva denacionalizacija« (Urbančič 1987: 55).

»Brez razvite slovenske državnosti v pogojih svetovne civilne družbe in svetovnega informacijsko komunikacijskega sistema slovenskega jezika ne bo mogoče uveljaviti kot svetovnega jezika. Zelo pa bo ogrožen kot naš naravni jezik, kot jezik slovenskega naroda; kajti vse kaže, da se v razvitem svetu jezik nekega naroda lahko ohrani samo tako, da začne prav nacionalni (knjižni) jezik funkcionirati kot naravni jezik« (Tine Hribar 1987:28–29).

Po Memorandumu je zaradi ustavne ureditve Jugoslavije ogrožena srbska pisava, jezik in kultura. Srbski narod na Hrvaškem je podvržen diskriminaciji. Pritisk Hrvatov, da vzpostavijo lasten hrvaški jezik, drugačen od srbohrvaškega, po Memorandumu pušča malo upanja, da bo srbski narod na Hrvaškem ohranil svojo narodno identiteto.

- **Solidarnost**

Glede solidarnosti kot vrednote jugoslovanstva, se v Prispevkih srečamo z zavračanjem očitkov, da naj bi Slovenci kogarkoli izkoriščali. Slovenci so bolj predstavljeni kot žrtve skupne države.

»Gesla o Slovencih, ki izkoriščajo Jugoslavijo, spadajo natančno v to kategorijo (retorika tretjega sveta, juga...), pri čemer je seveda treba reči, da je položaj skoraj perversen, saj Slovenija nikoli ni bila kolonijalna sila, ampak je prej ko slej odlivala velikanski del svojega narodnega dohodka na jug. 'Nacionalistične' reakcije na izkoriščanje 'razvitih' po 'nerazvitih' Bell seveda ne omenja, ker je redek pojav« (Rupel 1987: 59).

Memorandum zatrjuje, da je Srbija v ekonomsko podrejenem položaju zaradi ustave iz leta 1974. Le-ta je omogočila egoističen razvoj Slovenije in Hrvaške na račun Srbije. Visoki deleži, ki jih je Srbija morala vlagati v fond za manj razvite, so prav tako pripomogli, da je bil njen ekonomski razvoj upočasnen. Čeprav je Srbija ekonomsko zaostajala, se je njen zaostanek pričel kritično obravnavat šele z razvojnim planom med leti 1981–1985.

- **Poudarjanje 1000 letnega zgodovinskega razvoja slovenskega in srbskega naroda**

Slovenska konverzija je po mnenju Dimitrija Rupla del usode slovenskega naroda. Slovenci se torej vrtimo v krogu, in takrat (v socialistični Jugoslaviji) naj bi se znašli na poziciji, s katere smo začeli pred več kot 1000 leti:

»Zdi se, da je bil poglavitni instrument slovenskega osvobajanja v preteklosti – konverzija. Konverzija pomeni zamenjavo bogov, svetnikov, morale, kulture...družbeni prevrat, ki postavi na glavo vrednote, ideje, ideale, pravila in zakone, skratka spreobrnitev. Konverzija je v samem začetku slovenskega naroda. Gre za proces, ki se je začel, ko je slovenski knez Borut Bavarce prosil za pomoč v vojni z Obri, in ki je dokumnetiran v znamenitem in prvem zgodovinskem poročilu o Slovencih, v *Conversio bagoariorum et Carantanorum*./.../Zadnja in najnovejša slovenska konverzija je bila spreobrnitev k (bojevitemu) ateizmu./.../Marsikateri pojavi govorijo o tem, da smo se Slovenci po najnovejši konverziji osupljivo in paradoksalno približali izhodiščni točki slovenskega naroda: kot da smo se rekonvertirali nazaj v položaj relativno neodvisnega slovenskega ljudstva v zvezi z nekaterimi slovanskimi plemeni, kot je bila Samova država v 7. stoletju« (Rupel 1987: 60-61).

Tudi v Memorandumu je poudarjena bogata tradicija in dolga zgodovina srbskega naroda. Zgodovina Srbije je bila po Memorandumu zgodovina bojev izpod oblasti zavojevalcev. Poudarjeno je dejstvo, da v Jugoslaviji noben narod ni bolj zatiran kot srbski.

- **Ustava iz leta 1974**

Kritika ustavne ureditve iz leta 1974 je prisotna. Država je po mnenju avtorjev kljub svoji visoki stopnji federalizacije še vedno unitaristična. Potrebno bi bilo reformirati Jugoslavijo v smeri višje stopnje federalizacije.

»Dejanska konfederalizacija države v 70. letih je omogočala veliko stopnjo suvernosti osim regijam države. Nacionalne partije, ki so vse bolj vzpostavljale vladavino na svojih pripadajočih teritorijih, so stale na čelu procesa, ki je s časom vodil v smer konstituiranja nečesa, kar bi pogojno lahko imenovali 'nacionalne države'. Vendar pa so obstajale med regijami tako glede etnične homogenosti kot glede legitimnosti izražanja nacionalnih aspiracij precejšnje razlike« (Tomc 1987: 148).

»V jugoslovanski ustavi ni nikakršnih določil o sankcijah zoper članico, ki ne izvaja odločitev centra, in praktično nikakršnih določil, kako ravnati, če do soglasja ne pride (samo zadržati status quo npr. pri planiranju ipd. ni rešitev). Taka formalna konfederativnost pa seveda terja tudi vse tisto, kar je za njo potrebno: predvsem možnost, da članice svobodno odločajo, torej predvsem to, da imajo politično svobodo in da so same v sebi politično svobodne. Konfederativnost brez demokracije in politične svobode ni mogoča, ker resničnih interesov članic sicer ni mogoče niti oblikovati, niti ni mogoče sprejemati potrebne odgovornosti, in ker se zlasti ne more izoblikovati področje dejanskih skupnih interesov« (Bučar 1987: 157).

Memorandum poudarja, da je ustava iz leta 1974 razdelila Srbijo na tri dele. Je edina republika, v kateri so bile ustanovljene avtonomne pokrajine, ker naj bi veljalo, da je šibka Srbija pogoj za močno Jugoslavijo. Srbskemu narodu se je vedno podtikal občutek krivde, saj naj bi bil velikosrbski in hegemonističen. Memorandum poziva k osvoboditvi od te frustracije. Sporno je, da se je Srbija skozi zgodovino borila za svojo samostojnost, zdaj pa je njen status enak pokrajinskima statusoma. Na Kosovu se dogaja genocid. Ta je v veliki meri posledica konfederalne ustave iz leta 1974, ki je vzpodbudila rast republiških nacionalizmov. Albanski nacionalizem se je na Kosovu povsem razcvetel. Ustavo je potrebno reformirati.

- **Prihodnost Jugoslavije**

Sporočilo vseh prispevkov je, da je Jugoslavija država, ki Slovencem, takšna kot je, ne omogoča polnega razvoja in zadovoljevanja slovenskih nacionalnih interesov. V prvi vrsti je po avtorjih pomemben slovenski razvoj in slovenski interes.

»Čeprav je današnja jugoslovanska kriza huda in vsestranska, Slovenci, pa tudi drugi narodi Jugoslavije, ne stojimo samo pred vprašanjem, kako priti iz nje, ampak pred kompleksnejšo in usodnejšo odločitvijo: Ali bomo s pospešenim razvojem v civilno nacijo še ujeli razviti, moderni svet, ali pa bomo z regresijo v arhaične obrasce (p)ostali nerazviti. Prva pot pelje v smeri razvijanja in uveljavljanja nacionalno državne avtonomije, za kar imamo Slovenci osnovo v pravno utemeljeni slovenski državnosti, kot je nastala v NOB: Slovenija kot samostojna država z lastnimi organi oblasti in z lastno vojsko ter spravico do samoodločbe, s pravico do odcepitve ali združitve z drugimi nacijami-državami vred. Vstrajanje na teh pravicah ni nikakršen nacionalizem ali separatizem, ampak osnovna eksistenčna pravica sleherne, torej tudi slovenske naciji« (Goljevšček 1987: 129).

»Po mojem mnenju, ki ni le moje, je potrebno izhajati od predpostavke slovenske državne suverenosti in temu ustrezno zmanjšati pristojnosti sedanje federacije povsod tam, kjer ovirajo omenjeno državno suverenost in kulturno modernizacijo Slovenije. Kako si ostali narodi in narodnosti določajo svoje medsebojne odnose, je njihov problem in njihova odločitev, nikakor pa to ni slovenski problem. Ali bomo na koncu tega razvoja Slovenci živeli v konfederaciji, postali samostojna država ali pa izbrali kakšno drugo obliko, je sekundarnega in terminološkega pomena, dokler se pri tem v polni meri upošteva in v praksi uveljavlja naša neodtujljiva pravica do narodne suverenosti in državnosti« (Pučnik 1987: 142).

»Če naj Jugoslavija ostane kot skupnost enakopravnih in suverenih nacij tisti motiv, ki naj nas vse druži v eno državno skupnost, potem se mora v tej, današnji, 'skupnosti' dogoditi bistvena sprememba: Jugoslovenarstvo, ki se proklamira kot bratstvo, utemeljuje pa v boljševiški logiki, mora odstopiti kot princip našega sožitja. Priznati bo treba pravico do samoodločbe kot formalno pravno in dejansko pravico vsem narodom in narodnostim, ker je samo ob zavesti te pravice možno vzpostaviti suvereno obnašanje in sodelovanje na mednacionalni ravni. Tlačenje narodovih ustvarjalnosti - pa četudi v imenu 'proletarskega' internacionalizma - poraja prav šovinizme, mednacionalno sovraštvo in onemogočanje vseh in vsakogar« (Spomenka Hribar 1987: 100)

»Če ugotavljamo, da Jugoslavija kot unitarna država ni možna, kar je jasno potrdila vsa njena dosedanja zgodovina in tudi spoznanja vseh njenih dosedanjih političnih dejavnikov ne glede na nazorske razlike o družbeni ureditvi, iz zgornje analize tudi jasno sledi, da Jugoslavija ni možna niti kot federativna država, ker je federativnost samo oblika unitarne države« (Bučar 1987: 156).

Memorandum tako kot Prispevki zahteva spremembe. Trdi, da je Jugoslovanska družba zaradi velike decentralizacije postala birokratizirana družba. Samoupravljanje ni bilo učinkovito, saj zanj ni bilo vzpostavljene učinkovite federalne infrastrukture. Bilo je le na

papirju. V Jugoslaviji se ne spoštuje človekovih pravic. Potrebno bo na novo razmisliti pojme, kot so narodna smoodločba, človekove pravice in suverenost. Nič od tega ni našlo svojega mesta v Jugoslaviji. Potrebna je reforma države na vseh področjih, ki pa mora upoštevati interese srbskega naroda in Srbije, ki so bili v 40 letih postavljeni na stranski tir.

3.7 Intervjuji

Kot vir podatkov za raziskavo in dodatno osvetlitev teme sem opravila pet intervjujev. Dva intervjuja sem opravila z akterjema, ki sta neposredno sodelovala pri nastanku 57. številke, dr. Tinetom Hribarjem in dr. Gregorjem Tomcem. Dr. Rastko Močnik je kot analitik in kritik prav tako analiziral družbene spremembe v 80. letih ter bil zato pomemben vir za mojo analizo. Dr. Olivera Milosavljević je zgodovinarica iz Beograda, ki se v svojih delih veliko ukvarja z nacionalizmom, stereotipi ter z delovanjem srbske intelektualne elite. Beograjčan dr. Vojin Dimitrijević je kot analitik jugoslovanskega projekta ter strokovnjak s področja prava prav tako osvetlil razmere v Jugoslaviji. Okvina vprašanja so bila sestavljena vnaprej, vendar je bil intervju nestrukturiran in spontan. Izseke iz intervjujev bom navedla po tematskih sklopih, v prilogah pa so celotni intervjuji.

• POLITIČNO IN KULTURNO DOGAJANJE V 80. LETIH V SLOVENIJI

dr. Rastko Močnik: V 70., zlasti pa v 80. letih, je v Sloveniji prišlo do delitve oblasti med kulturniško in politično elito. Politična elita je ohranila zase politično odločanje in splošen nadzor nad kulturo. Kulturna elita pa je zasedla ideološke aparate države – revije, založbe, šolski sistem. Veliko disidentov, ki so hoteli liberalizacijo družbe in so objavljali v revijah kot so npr. Besede, Revija 57, Perspektive, se je zaposlilo v medijih. Tako so v velikem delu teh ideoloških aparatov prevzeli oblast, zlasti pa ideološko pobudo. Že v času 80. let se je skozi cel srednješolski aparat širila novorevijaška ideologija.

dr. Gregor Tomc: Prva stvar, ki je pomembna za analizo tega obdobja, je razpad enotne Komunistične partije že konec 60. let. Partija se je razdelila v republiške stranke, ki so postale nosilke nacionalnih interesov. Drugo pa so bila nova družbena gibanja. Punk je prvi v javnosti manifestiral drugačne življenske stile. Preko punka in preko obstoječih institucij ZSMS in SZDL so nova družbena gibanja širila lastna politična prepričanja. Nova revija tako ni delovala v vakuumu.

dr. Tine Hribar: Punk in nova družbena gibanja so vsekakor vplivala na to, da je 57. številka lahko bila objavljena brez resnih posledic s strani oblasti.

- **VPLIV MEMORANDUMA NA 57. ŠTEVILKO**

dr. Rastko Močnik: Status Memoranduma še danes ni popolnoma jasen. Ali torej gre za besedilo SANU ali ne, ne vemo natanko. Njegov obstoj je bil dolgo časa zanikan. Neko antijugoslovanstvo je vedno obstajalo, vendar pa ne kot del prevladujoče ideologije. Kontekst vse produkcije je bil v 80. in začetku 90. let zelo širok in Nova revija je bila le del tega spektra, pripadala pa je tradicionalni kulturi.

dr. Gregor Tomc: 57. številka ni odgovor na Memorandum. Šlo je za skupino intelektualcev, ki so delovali na temelju evropske humanistične tradicije. Srbi so živeli tudi zunaj meja republike. Pri Srbih se je nacionalni program izoblikoval kot ekspanzionističen, nujno je spreminjal meje in na koncu vodil v balkanske vojne. Zato so intelektualci, ki so med seboj komunicirali, prišli do različnih sklepov. Slovenski nacionalni program je bil defenziven in zato deležen manjših kritik.

dr. Tine Hribar: Že leta 1985 smo se pri Mraku srečali s srbskimi intelektualci: Ćosićem, Tadićem in Markovićem. O ničemer se nismo mogli dogovoriti. Na duhovni ravni je Jugoslavija že takrat razpadla. Že pred tem srečanjem smo mi pripravljali 57. številko, oni pa Memorandum. Memorandum je izšel pred Prispevki. Uradne strukture so ga napadle. Nam je pa je koristil. Pred izzidom 57. številke so bili Srbi že proti obstoječi ustavi. Tudi Miloševićeva politika nam je kasneje koristila. Če bi bili Srbi bolj demokratični, bi se lahko dogovorili in ne bi prišlo do osamosvojitve Slovenije. Dnevna politika se je spreminjala, temu so se prilagajale aktivnosti.

- **REFORMA PARTIJE IN USODA SKUPNE DRŽAVE**

dr. Rastko Močnik: Znotraj ZK je v 80. obstajal močan nacionalističen tok. Literarna inteligenca iz ZK je bila najbolj nacionalistična. ZK je bila v 80. letih bolj napredna kot SZDL. Ker je bila ZK pač edina stranka, so bile v njej vedno frakcije.

dr. Gregor Tomc: Celotno disidentsko gibanje je imelo vpliv na ZK. Ta je počasi začela zamenjevati svoj diskurz z disidentskim. Na koncu ni imela več programa in je sprejela disidentskega (volitve). Tudi partija je imela povraten vpliv. Kučan in težnja za konfederacijo sta imela vpliv na disidentske kroge. Včasih se z vplivom Nove revije pretirava. Nihče v Novi reviji si ni dejansko predstavljal razpada in samostojne Slovenije.

dr. Tine Hribar: Vpliv 57. številke in kroga Nove revije na reformo partije je bil v smislu, da jim (krogu Nove revije) je ta popuščala. Partija se je demokratizirala, na koncu pa so dopustili demokracijo.

- **DANAŠNJI POGLED NA 57. ŠTEVILKO**

dr. Rastko Močnik: V času ko je izšla, se je 57. številka zdela regresivna in ne preveč pomembna. Ta ocena je bila iz političnega stališča napačna. Pomen 57. številke pa je bil povečan za nazaj, ker je ustrezal temu, kar je bilo konec 80. let prevladujoče. Države Jugoslavije so danes nove evropske notranje kolonije.

dr. Gregor Tomc: Ni sodil v krog Nove revije, je pa Nova revija zanj zelo pomembna. Prvih pet let so najbolj odklonske članke objavljali prav v Novi reviji. Drugi si tedaj tega niso upali.

dr. Tine Hribar: 57. številka je bila zagonski moment. Danes se pozablja na diskusijo Pirjevec - Čosić. Nova revija je to operacionalizirala. Če bi pisce Prispevkov partija takrat zaprla, bi vse poniknilo. Potem pa se je vsako leto kaj pomembnega premaknilo v smeri razpada države.

- **VPLIV MEMORANDUMA NA RAZPAD JUGOSLAVIJE**

dr. Olivera Milosavljević: Memorandum je dvojnega pomena. Pomembno je bilo kdo je ga je napisal in kaj so napisali. SANU je imela v Srbiji velik ugled. Bila je največja nacionalna institucija s 100 letno tradicijo. Pomemben moment za razpad Jugoslavije je bil, ko so avtorji razpravljali o rešitvi problema Srbov, brez obzira na republiške in pokrajinske meje. Memorandum je bil program za razpad Jugoslavije. Njegov pomen pa je mogoče doumeti samo, če se ga postavi v čas od leta 86, ko je izšel. Takrat (leta 1986) je ta program predstavljal neko važno prelomnico.

dr. Vojin Dimitrijević: Memorandumu se danes daje preveč pozornosti. Res je sicer, da so v Memorandumu popolnoma nacionalistične ideje in da se te ideje pod Miloševićem močno razcvetijo, vendar pa so mu največ teže dali predvsem zahodni strokovnjaki, ki so hoteli najti nekaj, kar bi bilo Miloševićev 'master plan' za etnično čiščenje.

- **USODA SKUPNE DRŽAVE**

dr. Olivera Milosavljević: Akademiki, ki so pisali Memorandum, so Jugoslavijo odpisali. Kasneje, ko je Memorandum prišel v javnost, so bile v Politiki prisotne njihove izjave, da je vojna boljša izbira kot mir. Konec Jugoslavije so vzpodbudili tako slovenski kot srbski

intelektualci s svojima projektoma. Srbski bolj, saj so Srbi večji narod in srbski nacionalizem je nujno ekspanzionističen.

dr. Vojin Dimitrijević: Razpad Jugoslavije je bil splet zgodovinskih okoliščin. Krivec za razpad pa je Milošević in JLA, t. i. sedma republika. Bila je polna privilegijev in je branila socializem do konca. Slovenija je bila ekonomsko najbolj razvita republika. Ko ni bilo več SZ je hotela reformo sistema. Za Jugoslavijo v Sloveniji ni bilo več interesa.

• DANAŠNJI POGLED NA MEMORANDUM

dr. Olivera Milosavljević: Memorandum in delovanje nacionalističnih akademikov je zelo sporno. Te ideje so danes prisotne že v novih generacijah in strašno trpežne. Naselile so se v šolski sistem, postale del identitete ljudi. Še dolgo ne bo boljše.

dr. Vojin Dimitrijević: Večjo vlogo pri dogajanju v in pri razpadu Jugoslavije je imelo DPS. Akademiki so po izzidu Memoranduma pisali v Politiki v rubriki Odjeci in reagovanja. Ker so tam pisali tudi ljudje z visokim statusom, je to bolj vplivalo na stališča ljudi.

3.8 Vpliv delovanja SANU in Nove revije na razpad Jugoslavije

V 80. letih se je Jugoslavija znašla v veliki ekonomski krizi, ki je nujno zahtevala ukrepe za njeno sanacijo. Jugoslovanska ureditev je temeljila na ustavi iz leta 1974, ki je omogočila izoblikovanje partijskih elit po posameznih republikah. Te kasneje v zagovarjanju republiških in pokrajinskih interesov na zvezni ravni niso našle skupnega jezika.

Ramet razlaga (2005: 48), da je partija z ureditvijo iz leta 1974 dopustila večje politično odločanje posameznim republikam v zameno za ohranitev lastnega monopola. Tako so posamezne republike in pokrajine funkcionirale kot neke mini države. Regionalni pluralizem je postal spodbujevalec liberalizacije tudi zato, ker je največji del tistih, ki so zahtevali decentralizacijo, bil tudi liberalno usmerjen. Leta 1980 je umrl Tito, ki je predstavljal končnega arbitra v sporih med različnimi deli federacije. Država se je hkrati znašla v hudi gospodarski krizi. Oboje je močno načelo delovanje sistema. Na nelegitimnost sistema so nakazali množični albanski protesti na Kosovu leta 1981.

V Sloveniji kot tudi v Srbiji se je tako v 80. letih pričel širiti val liberalizacije. Pritiski na socialistični sistem so v Sloveniji nastajali preko novih družbenih gibanj in punka. Ta gibanja so zahtevala liberalizacijo družbe. Bila so usmerjena bolj na socialna in ne toliko na nacionalna vprašanja. Ker represivni aparat ni reagiral in zatrl njihove aktivnosti, so ta počasi

širila javni prostor. Politične spremembe je naznanil kulturni sektor. Zmanjšanje moči centra po Titovi smrti je omogočilo srbski, vojvodinski ter slovenski partiji, da so liberalizirale politiko v sferi kulture, medijev in vere (Ramet 2005: 33).

Objavljeni deli iz Memoranduma SANU so bili v Srbiji in v ostalih delih Jugoslavije javne obsojeni s strani partije. Milošević je sodeloval pri obsodbi SANU in Memoranduma, vendar pa se je javni diskusiji o njem izognil. Ko je prišel na oblast ZK Srbije, si je zagotovil 'svoje' ljudi v vseh oblastnih strukturah. Nekateri intelektualci, ki so bili v preteklosti zaradi svoje kritike režima postavljeni na stranski tir, so v njegovi mešanici nacionalistično/socialističnega/projugoslovanskega/velikosrbskega diskurza videli možnost reforme Jugoslavije in tudi možnost večjega ekonomskega napredka Srbije. Opozicija je naenkrat dobila večji dostop do medijev in je lahko širila svoje ideje. V Srbiji je potekala liberalizacija sistema, veliko opozicijskih intelektualcev pa je zraven liberalizacije zahtevalo še razrešitev nacionalnega vprašnja in diskriminacije kosovskih Srbov.

Milošević, ki je prišel na oblast, je sicer predstavljal kontinuiteto partije, tako da ga opozicija ni takoj podprla. Vendar pa je bil njegov diskurz skozi IAD preveden kot diskurz enotne Jugoslavije, diskurz enotnosti in 'posebne skrbi' za srbski narod v Jugoslaviji. Na začetku je bilo tako težko oceniti politično situacijo v državi. Posebno se je zavzemal za kosovske Srbe. Izvedel je svoje antibirokratske revolucije in leta 1989 sprejel amandmaje k srbski ustavi ter s tem ukinil avtonomiji Kosova in Vojvodine. Tako je odkrito kršil določila zvezne ustave iz leta 1974. V prvi vrsti se je zavzemal za centralizirano Jugoslavijo, kjer bi imela Srbija dominanten položaj. S tem pa bi tudi vsi Srbi živeli v eni državi.

Skozi IAD (šolski, kulturni, informacijski, verski) so se širile teze o izkoriščanju srbskega naroda, o srbskem narodu kot žrtvi, o genocidu na Kosovem, o posebni vlogi srbskega naroda, o njegovi kruti usodi, ki se jo je primerjalo z usodo židovskega naroda, o antisrbski koaliciji Hrvatov in Slovencev, o diskriminaciji Srbov v drugih republikah, o srbskem narodu v eni državi, o enotni Jugoslaviji. Poudarjala se je mitska zgodovina Srbov kot bojevitega naroda, ki največ pridobi v vojni, v miru pa vse izgubi. Kot zlata doba Jugoslavije se je predstavljalo obdobje med leti 1953–1965, ko je bila Jugoslavija enotna in gospodarsko uspešna. Napadalo se je ustavo iz leta 1974 kot *a priori* naperjeno proti srbskemu narodu. SANU, katera ni Memoranduma niti njegove vsebine nikoli javno napadala kot institucija, je tako postala tudi zaradi statusa t. i. objektivnosti znanosti, pomemben in vpliven del IAD Miloševićeve avtoritarne vladavine. Akademiki so preko medijev širili nacionalistični diskurz.

Pomembno orodje Miloševićevega režima je bil šolski IAD. Režim je užival dokaj visoko podporo na univerzi in med mlado generacijo izobražencev, ki so se sami zavzemali za politične spremembe in se nagibali k 'trdi' levici. Njegov optimizem in obljube po lepši prihodnosti so marsikomu zvenele sprejemljivo (Jović 2003: 405). Profesorji (v univerzitetni hierarhiji so bili seveda najboljše pozicionirani kadri, potrjeni s strani oblasti) in študenti so imeli pomembno vlogo pri nastajanju, vzponu in zmagi srbskega populizma. Po zborovanju v Cankarjevem domu v podporo stavki kosovskih rudarjev, so študenti in profesorji protestirali pred zvezno skupščino. Pridružili so se jim še delavci. Šele po govoru Miloševića, ki je pomiril množico, se je ta razšla. Vključitev univerze, profesorjev in študentov v populistično gibanje, je Miloševiću dalo nov zagon, saj je imel na razpolago ogromen rezervar ljudi za neposredno akcijo (Popov 1996: 392–394). Kulturni IAD so prav tako agresivno širili nacionalizem. Reinterpretacija zgodovine in tradicije, odnosov med jugoslovaskimi narodi in ukvarjanje s srbstvom v literarnih delih je homogeniziralo množice. Pomemben vpliv pri homogenizaciji Srbije in Srbov je imela tudi Srbska pravoslavna cerkev (SPC) - verski IAD. Že v času Stambolića, sta se SPC in partija pričeli zbliževati. Milošević je to sodelovanje poglobil. Preden si je podredil vse oblastne strukture, je Politika (glavni srbski tiskani dnevnik) cerkev kritizirala zaradi širjenja nacionalizma, potem pa jo je pričela hvaliti zaradi njenega služenja srbskemu narodu. SPC je pridobila dovoljenja za gradnjo novih cerkva. Od leta 1989 se je na javnih prodajnih mestih prodajal časopis Pravoslavlje. Leta 1990 se je znova javno proslavilo pravoslavni božič. V šolske programe so leta 1990 uvedli verouk. SPC je sebe predstavljala kot srbsko nacijo z vero kot glavno podlago le tej (Ramet 2005: 141–142).

V Srbiji se je tako ob prehodu v kapitalistični družbeni sistem z liberalno demokracijo izoblikoval nov režim resnice. Nacionalizem je bil instrumentaliziran s strani politične in ekonomske elite ter njenih ekonomsko/teritorialnih interesov. Omogočal je legitimacijo državne politike. Ideje intelektualcev so bile pomemben del režima resnice, ki je na novo produciral nacionalne subjekte. Mediji so imeli izrazito vlogo pri razširjanju nezadovoljstva do Hrvatov in Slovencev, ter pri širjenju besa v smeri kosovskih Albancev zaradi domnevnega posiljevanja in sežiganja domov kosovskih Srbov. Brez aktivne vloge medijev (npr. tiska Politika, državna televizija), se bes in nezadovoljstvo vsekakor ne bi tako uspešno razširila.

V Sloveniji je bila od druge polovice 80. let ZKS liberalno usmerjena, zahtevala je spremembe v smeri liberalizacije tržišča in demokratizacije družbe. ZKS je predstavljala obrambo in dokaj odkrito zavzemanje za republiške ekonomske interese, saj po Titovi smrti ZKJ ni imela več močnega skupnega člana, ki bi lahko pomirjal različne medrepubliške

tenzije v federaciji. Nova družbena gibanja so vplivala na reformiranje ZKS in ta je začela prevzemati diskurz kot so človekove pravice, demokracije, civilna družba in tudi nacionalizem. Kot razlaga Močnik (2003: 49–50) se je potem, ko je ‘civilno-družbena’ demokratična revolucija uspela zamajati razmerja razrednega gospostva, rekonstruiral tudi razredni boj vladajočih. Kulturniška elita oz. birokracija IAD, prej v podrejenem položaju, je prekinila partnerstvo z vladajočo koalicijo in na podlagi nacionalistične ideologije izoblikovala novo organizacijsko strukturo razrednega boja vladajočih, tj. nacionalno državo. Ideološki mehanizem z nacionalizmom in poudarjanjem totalitarizma enopartijskega sistema, je zagotovil, da je liberalni kapitalizem z vsemi ekonomskimi prisilami, deloval predvsem ‘normalno’.

Prispevki za slovenski nacionalni program so bili izraz časa, v katerem so nastali, predstavljali pa so tudi podlago za spremembo socialističnega režima v večstrankarski sistem liberalne demokracije s kapitalistično tržno ekonomijo. Nacionalističen ton prispevkov, se ne sme zanemariti, saj so po letu 1989, ko so se stališča partije in opozicije zbližala, teze iz Prispevkov imele močan vpliv na javno mnenje in na nacionalno homogenizacijo. Prispevki so v ospredje postavili vprašanja naroda in nacije, kulturo Slovencev, identiteto slovenstva, monopol partije. Skozi medije so se pred in po osamosvojitvi Slovenije širile teze o slovenski različnosti od drugih Jugoslovanov, o naši kulturni superiornosti, orientirani proti zahodu. Čeprav je diskurz, ki so ga producirali avtorji Prispevkov bil drugačen od uradne politike, ta ni preprečila izdajanja revije.

Prav v obdobju od leta 1989 naprej se je pričela skozi IAD z vso silo širiti nacionalistična ideologija s ciljem poenotenja množic. Takrat so teze objavljene v Prispevkih postale množično razširjene. Manj jih je zanimala usoda Jugoslavije, bolj neodvisne Slovenije. Močno so vplivale na izgradnjo t. i. nacionalne identitete Slovencev. Teze o Slovencih, ki so bili zgodovinsko in kulturno bližje srednji Evropi kot Balkanu so se pričele močno širiti skozi IAD. Prevladovala so tudi diskusije o državnih simbolih, o slovenski tradiciji, o tem kaj je bolj ali manj slovensko. Vse to je konec 80. let predstavljalo pomemben vir poenotenja Slovencev, konstruiralo njihovo nacionalno identiteto. Identifikacija z Jugoslavijo je pod vplivom nacionalne homogenizacije počasi ugašala.

Iz kroga Nove revije, novih družbenih gibanj, Mladine, aktivistov za človekove pravice in pristašov leta 1988 prijetih Zavrla, Janše, Tasića in Borštnera je v Sloveniji nastala aktivna opozicija. V partiji je oblast že imela liberalna struja, ki je z njo sodelovala. Oboji so poudarjali obrambo pred vojsko in Miloševićem Tako je bilo vedno težje govoriti o opoziciji, saj so bili oboji kritični glede oblasti v Srbiji. Leta 1988 se je heterogena opozicija (šlo je za

na nek način za predstrankarsko koalicijo ali koalicijo ustavnega loka, kot jo je imenoval Jambrek) vključila v razprave o amandmajih zvezne ustave in vplivala na amandmaje, sprejete s strani republiške skupščine (Repe 2002: 175).

Na 14. kongresu ZKJ, januarja leta 1990, po tem, ko so bile v Sloveniji že razpisane volitve, je slovenska delegacija podala predlog, da se ZKJ transformira v konfederalno organizacijo neodvisnih strank in za reformo Jugoslavije v konfederacijo. Vsi predlogi so bili preglasovani. Hrvaška in slovenska delegacija sta kongres zapustili. Tudi makedonska in bosanska delegacija nista nadaljevali zasedanja. ZKJ je tako januarja leta 1990 razpadla. Slovenska partija je po razpadu ZKJ dokončno sprejela liberalno demokratični večstrankarski sistem in kot ena izmed strank sodelovala na volitvah. Po uvedbi večstrankarskega sistema so nove/stare politične in ekonomske elite želele čimprej izvesti privatizacijo družbene lastnine. V teh razmerah in tudi zaradi dogajanj v Srbiji so IAD še močnejše širili nacionalistično ideologijo, ki je bila namenjena homogenizaciji množic in je legitimirala prehod v samostojno državo. Tako so bili v novih razmerah instrumentalizirani stari družbeni mit, ki so služili poenotenju bodoče slovenske nacije - narodu s svojo državo. 57. številka s podporo liberalni demokraciji in nacionalizmu je bila prav tako pomemben del režima resnice, ki se je izoblikoval ob prehodu iz socializma v kapitalizem. Slovenska država je bila skozi informacijski, kulturni, šolski in verski IAD posredovana tako, kot da bi bila že od nekdaj notranji smisel razvoja slovenskega naroda. Rimskokatoliška cerkev (RKC) in partija sta pričeli sodelovati v drugi polovici 80. let. Leta 1986 je nadškof A. Šuštar preko državnega radia prvič po vojni podal božično čestitko. Z razpadom partije so se katoliški cerkveni dostojanstveniki vključili v diskusije o prihodnosti Slovenije in Jugoslavije. Pred volitvami je RKC poudarila, da se zavzema za demokracijo in da ne bo podprla nobene stranke. Vseeno pa je cerkev izkoristila liberalizacijo za širjenje vpliva drugot. Tako so se v Sloveniji pričeli širiti pritiski za uvedbo katoliškega verouka v šole kot obveznega pouka, kar ni uspelo (Ramet 2005: 121–123). V začetku 90. let se je cerkev zavzemala za rešitev vprašanja narodne sprave ter za vračanje nacionaliziranega premoženja oziroma odškodnine zanj (Repe 2002: 99).

Volitve v Sloveniji so aprila 1990 prinesle zmago DEMOS-u. Na Hrvaškem so na volitvah zmagali Tuđmanovi nacionalisti. Zvezna vlada je s težavo funkcionirala zaradi omejenih dohodkov iz republik. Odpustili so 2700 delavcev in zmanjšali moč centralnih oblasti. V Srbiji so se pričeli protesti opozicije za odstop Miloševića, ki jih je zatrl RAD. Na volitvah je zmagal Milošević in s tem bodoča vojna za ozemlja (Ramet 2005: 80–84).

V Jugoslaviji ob prehodu iz socialističnega sistema družbene lastnine v kapitalistični sistem privatne lastnine ni bilo politične in ekonomske elite, ki bi posedovala mehanizme

moči in hkrati preko komunikacijskega procesa uspela preseči razne imperialistične in nacionalistične težnje posameznih političnih elit. Habermasova ideja ustavnega patriotizma se v Jugoslaviji ni uspela uveljaviti.

4. SKLEP

80. leta so bila za SFRJ leta velikih političnih, gospodarskih in na splošno družbenih sprememb. Ustava iz leta 1974 je omogočila, da so se republike in pokrajini razvijale dokaj samostojno in tako sledile svojim republiškim interesom. Sistem družbenega samoupravljanja se je izkazal za nezadostno učinkovitega, huda ekonomska kriza je zahtevala prestrukturiranje gospodarstva in sprejetje radikalne gospodarske politike. Prvi del prve hipoteze, da so IAD in razvoj produkcijskih sil v 80. letih v Jugoslaviji doživljali vedno večjo diskrepanco in da so se v gospodarsko tehnološkem razvoju pokazali znaki neuspešnosti politike samoupravljanja, lahko potrdim. IAD, ki so širili prevladujočo ideologijo bratstva in enotnosti, solidarnosti in temeljili na posebni poziciji Jugoslavije kot različne, od grobega kapitalizma zahodnega in realnega socializma vzhodnega tipa, so zaradi ekonomske krize in sprememb v mednarodnem sistemu (padec berlinskega zidu leta 1989 je predstavljal kulminacijo zunanjih vzrokov za transformacijo v liberalno demokracijo), počasi izgubljali vpliv. Posebej je k temu pripomogla ekonomska kriza v državi in njeno reševanje s postopnimi in v veliki meri neustreznimi ekonomskimi ukrepi, ter zaviranje ukrepov s strani konzervativnega dela ZKJ. Kljub temu, da so se v drugi polovici 80. let v partiji vedno bolj uveljavljale liberalne struje, so te postopoma inkorporirale nacionalistične ideje.

Glavni IAD (republiški mediji, šolstvo in ostale institucije), so se v pričo ekonomske krize in liberalizacije usmerili v širjenje idej o demokraciji, reformi enopartijskega v večstrankarski sistem, o človekovih pravicah in nacionalizmu. Republiške partije so to dopuščale in same pragmatično uporabljale prav te ideje. Tako lahko potrdim tudi zadnji del prve hipoteze, da je v IAD, tako v Sloveniji kot v Srbiji, prišlo do vzpona nacionalizma, ki je služil za pridobitev podpore širših slojev prebivalstva s strani političnih in ekonomskih elit.

Prvi del druge hipoteze, da je bilo delovanje kroga Nove revije in SANU močno povezano z ekonomskimi in tehnološkimi spremembami v 80. letih, lahko prav tako potrdim. Posamezni republiški interesi, ki so jih zagovarjale republiške partije, so bili dobra podlaga in možnost, da je lahko IAD (kamor sodita Nova revija in SANU) širil nacionalistično ideologijo. Med uradno politiko, ki je še vedno delovala v okvirih socializma in socialistične ideologije, je prihajalo do tenzij glede nacionalističnih idej Prispevkov in Memoranduma, vendar so te konec 80. in v začetku 90. let postale dobršen del prevladujoče ideologije. Tako v Prispevkih kot v Memorandumu je jasno izražena nujnost liberalizacije družbe in političnih ter ekonomskih reform države. Prispevki so bili s svojimi tezami o izkoriščanju Slovenije

zaradi jugoslovanskega unitarizma, o grožnjah slovenskemu jeziku in širjenju rabe srbohrvaščine, o nacionalni civilni družbi in o slovenskem zgodovinskem razvoju, pomemben faktor poenotenja družbe. IAD so v Sloveniji, ob koncu 80. in začetku 90. let, kljub delnemu delovanju federalnih struktur in manjšim težnjam za preoblikovanju Jugoslavije v različne ohlapne povezave (konfederacija, asimetrična federacija, unija držav) najbolj razširjali ideje, ki so samostojno slovensko državo predstavljali kot nujno stopnjo v razvoju slovenskega naroda. Slovenske elite so večje razvojne možnosti videle zunaj Jugoslavije, v evropskih integracijah. Zato so IAD na novo izumljali slovensko tradicijo, obujali in prilagajali stare mite, spodbujali 'slovensko samozavest', nova/stara elita pa si je s tem zagotovila nacionalno bazo in podporo pri osamosvojitvenem procesu ter tranziciji v liberalno demokracijo in v kapitalistično tržno gospodarstvo.

V Srbiji je Memorandum s svojimi tezami o izkoriščanju srbskega naroda, o preprekah srbskemu narodu, da se v Jugoslaviji enakopravno kulturno in ekonomsko razvija, o genocidu nad Srbi na Kosovu ter o enostranskem trpljenju Srbov med drugo svetovno vojno in ostalimi tezami, ki so srbski narod predstavljale kot edino žrtev ureditve Jugoslavije, močno vplival na oblikovanje javnega mnenja v Srbiji in ostalih delih države, kjer so bili avtohtono naseljeni Srbi. Milošević, ki si je zagotovil dovolj široko podporo in prevlado v IAD (šolstvo, mediji, cerkev) je prav preko teh institucij širil svojo politiko najprej v okviru Jugoslavije, kasneje pa velike Srbije. Ta politika je vključevala težnjo po vključitvi čim večjega ozemlja pod suverenost Srbije. Obujani in instrumentalizirali so bili miti o Srbih kot nebeškemu narodu, o srbskih zmagah v vojni in izgubah v miru, o Hrvatih kot genocidnem narodu itd. Tako lahko tudi za Srbijo potrdim drugi del druge hipoteze, da so bili miti instrumentalizirani s strani politične elite, v namen širjenja njene oblasti in teritorija. Opozicija tej Miloševićevi ekspanzivni politiki ni imela dovolj mehanizmov, da bi spremenila tok dogajanja. Miloševićev režim je imel močne stike z JLA, ki je hotela ohraniti Jugoslavijo in je po razglasitvi slovenske in hrvaške samostojnosti napadla Slovenijo. Vojna se je končala v 10 dneh. Kasneje se je JLA (njen preostanek) transformirala v srbsko vojsko. Prav tako so stari miti, prilagojeni aktualni politiki Miloševića, ki so bili v družbo plasirani skozi medije in ostale IAD, homogenizirali množice in režim si je zagotovil dovolj močno podporo. Tudi SANU je postala pomemben IAD Miloševićevega avtokratskega režima ter skozi medije plasirala svoje nacionalistične ideje med srbske množice, ki jih je z Memorandumom napovedala že pred vzpostavitvijo avtokratske vladavine Miloševića. Sledila je 4-letna krvava vojna na Hrvaškem in Bosni ter nasilje na Kosovu, katero še danes ostaja kamen spotike srbske, kosovsko-albanske in mednarodne politike.

Vsekakor danes tema razpada Jugoslavije in njegovih posledic še vedno ostaja neizčrpen vir različnih interpretacij. 57. številka in delovanje kroga Nove revije ter Memorandum SANU sta kot kulturno-intelektualna faktorja razpada omenjena v različnih virih, katere sem analizirala med mojo raziskavo. Nekateri avtorji Prispevkov so po izzidu postali nova politična elita in aktivno sodelovali pri izoblikovanju slovenske ustave in političnih institucij ter so politično aktivni tudi danes. Da so nekateri pisci prispevkov imeli politične ambicije in hoteli sodelovati kot politična elita v novi državi torej ni sporno. V Sloveniji je 57. številka Nova revije dobila že skoraj mitska obeležja, moje mnenje pa je, da je njen nastanek nujno potrebno postaviti v kontekst dogajanja v 80. letih in njen vpliv nujno analizirati v samem kontekstu dogajanja v Sloveniji in Jugoslaviji po letu 1987. Nacionalna homogenizacija, ki se je dogajala ob koncu 80. in začetku 90. let ter poudarjanje slovenstva, ki je bilo tudi s pomočjo 57. številke in njenih tez izoblikovano kot kulturna, etnična (Slovenija je država slovenskega naroda in ostalih) in ne civilna kategorija (Slovenci so državljani Slovenije), je na morda ne tako očitni ravni nujno izključevala vse, kar ni spadalo v kategorijo etničnih Slovencev. Tudi avtorji Memoranduma so s svojimi nacionalističnimi tezami, ki so vključevale vse Srbe v Jugoslaviji, ne glede na republiške meje, nujno oblikovali program za razbitje Jugoslavije. Zavračam sicer tezo, da bi bil Memorandum inspiriran s strani Miloševića, je pa odgovornost piscev Memoranduma za prihodnja dogajanja zame nevprašljiva, saj je SANU režim podpirala, pa naj je zato imela takšne ali drugačne motive. Danes SANU kot institucija ne komentira več dnevne politike v Srbiji. To počnejo le še posamezni akademiki. Memorandum je kot nacionalistično in agresivno besedilo vsekakor imelo negativen vpliv na dogajanja v Jugoslaviji in Srbiji. Ideje, ki jih je zajemal, danes vse prej kot koristijo Srbiji in njeni aktualni politični eliti.

V Sloveniji so ideje iz 57. številke vsaj ob državnih ritualih, ki opevajo slovensko samostojnost in državnost, množično pozitivno medijsko popularizirane. Dojete so kot ideje, ki so Slovincem pomagale, da oblikujejo svojo državo in se izognejo katastrofam, ki so bile posledica razpada Jugoslavije. O negativnih vidikih nacionalističnih idej in njihovem vplivu na ustvarjanje pogojev za razpad, vojne in slovensko nestrpnost je slišati dosti manj. V Srbiji Memorandum ni deležen takšne pozicije. Težko bi si bilo predstavljati, da SANU praznuje obletnico nastanka dokumenta in da o tem množično poročajo mediji (kot o Novi reviji in Prispevkih v Sloveniji) če upoštevamo, da je Memorandum prispeval k vzpostavitvi politične klime, ki je preplavila srbske množice, jih vodila k vojni in množični demoralizaciji ob soočanju z njenimi posledicami. Memorandum danes vsekakor ni dojet kot pozitivni prispevek k vzpostavitvi moderne kapitalistične in demokratične Srbije.

5. LITERATURA

SEKUNDARNI VIRI

Althusser, Louis (2000): *Izbrani spisi*. Ljubljana: Založba/*cf.

Marxists.org (2007): Ideology and Ideological State Apparatuses. Dostopno na <http://www.marxists.org/reference/archive/althusser/1970/ideology.htm> (19. julij 2007).

Bučar, Bojko, Zlatko, Šabič in Milan, Brglez (2002): *Navodila za pisanje*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Bučar, France (1987): Pravna ureditev Slovencev kot naroda. *Nova revija* 57(5), 150–160.

Čupić, Čedomir (2002): *Politika i poziv*. Beograd: Čigoja štampa.

Ćosić, Dobrica (2007): Pismo Spomenki Hribar. *Nova revija* 299(26), 168–188.

Ćosić, Dobrica (2007): Pismo Tinetu Hribarju. *Nova revija* 299(26), 144–146.

Dimitrijević, Vojin (2002): Ustav SFRJ iz 1974. V Nebojša Popov (ur.): *Srpska strana rata*, 11–31. Beograd: Samizdat B92.

Dragović-Soso, Jasna (2004): *'SPASIOCI NACIJE' Intelktualna opozicija Srbije i oživljanje nacionalizma*. Beograd: Edicija REČ.

Dragović-Soso, Jasna (2003): Intellectuals and the collapse of Yugoslavia: the end of the Yugoslav writers' union. V Dejan Djokić (ur.): *Yugoslavlism. Histories of a Failed Idea 1918–1992*, 268–285. London: Hurst & Company.

Foucault, Michel (1994): *Znanje i moć*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.

Girardet, Raoul (2000): *Politički mitovi i mitologije*. Beograd: Dvadeseti vek.

- Goljevšek, Alenka (1987): Arhaičnost:civilnost. *Nova revija* 57(5), 119–129.
- Grafenauer, Niko (1987): Oblike slovenskega samomora. *Nova revija* 57(5), 229–245.
- Habermas, Jurgen (1986): *Tehnika i znanost kao "ideologija"*. Zagreb: Školska knjiga.
- Hribar, Spomenka (1987): Avantgardno sovraštvo in sprava. *Nova revija* 57(5), 74-103.
- Hribar, Spomenka (2007): Pismo Dobrici Ćosiću. *Nova revija* 299(26), 149–168.
- Hribar, Tine (1987): Slovenska državnost. *Nova revija* 57(5), 3–29.
- Hribar, Tine (2007): Zgodba o Slovencih in Srbih. *Nova revija* 299(26), 142–144.
- Jambreč, Peter (1987): Pravica do samoodločbe slovenskega naroda. *Nova revija* 57(5),161–174.
- Jančar, Drago (1987): Slovenski eksil. *Nova revija* 57(5), 220–228.
- Jerovšek, Janez (1987): Slovenska univerza včeraj, danes, jutri. *Nova revija* 57(5), 175–193.
- Jović, Dejan (2003): *Jugoslavija, država koja je odumrla*. Zagreb: PROMETEJ.
- Jović , Dejan (2003): Yugoslavism and Yugoslav communism: from Tito to Kardelj. V Dejan Djokić (ur.): *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918-1992*, 157–181. London: Hurst & Company.
- Judah, Tim (1996/1997): The Serbs: The sweet and Rotten Smell of History. V Obrad Savić (ur.): *Spectre of Nation*, 637–651. Belgrade: Belgrade circle.
- Katuranić, Vjerran (2003): *Sporna zajednica*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
- Klemenčič, Iztok (2003): Več kot le revija. *Mladina*, 27.2. Dostopno na <http://www.mladina.si/tednik/200304/clanek/novarevija/> (20. maj 2007).

Lukšič, Igor in Andrej Kurnik (2000): *Hegemonija in oblast*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Mastnak, Tomaž (1991): Put na vlast. Kratka povijest civilnog društva u Sloveniji. V Zoran Pokrovac (ur.): *Građansko društvo i država. Povijest razlike i nove razprav*, 374–399. Zagreb: Naprijed.

Matić, Milan (1998): *Mit i politika*. Beograd: Čigoja štampa.

Meier, Viktor (1996): *Zakaj je razpadla Jugoslavija*. Ljubljana: Sophia.

Milosavljević, Olivera (1996): Jugoslavija kao zabluda. V Nebojša Popov (ur.): *Srpska strana rata*, 87–112. Beograd: Samizdat B92.

Milosavljević, Olivera (1996): Zloupotreba avtoritete nauka. V Nebojša Popov (ur.): *Srpska strana rata*, 340–358. Beograd: Samizdat B92.

Milosavljević, Olivera (2002): *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX. veka o "nama" i "drugima"*. Beograd: Zagorac.

Močnik, Rastko (2003): *Teorija za politiko*. Ljubljana: Založba/*Cf.

Namorš, Veljko (1987): O vprašanju slovenskega jezika v JLA. *Nova revija* 57(5), 104–118.

Pavlowitch, Stewan K. (2003): Serbia, Montenegro and Yugoslavia. V Dejan Djokić (ur.): *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918-1992*, 57–70. London: Hurst & Company.

Pešić, Vesna (1996): Rat za nacionalne države. V Nebojša Popov (ur.): *Srpska strana rata*, 29–71. Beograd: Samizdat B92.

Popov, Nebojša (1996): Univerzitet u ideološkom omotaču. V Nebojša Popov (ur.): *Srpska strana rata*, 375–396. Beograd: Samizdat B92.

Pučnik, Jože (1987): Politični sistem civilne družbe. *Nova revija* 57(5), 130–143.

Ramet P. Sabrina (2005): *Thinking about Yugoslavia*. New York: Cambridge University Press.

Ramet P. Sabrina (2005): *Balkanski Babilon*. Zagreb: ALINEA.

Repe, Božo (2002): *Jutri je nov dan*. Ljubljana: Modrijan d.o.o.

Rožanc, Marjan (1987): Nekaj iracionalnih razsežnosti. *Nova revija* 57(5), 201–210.

Rupel, Dimitrij (1987): Odgovor na slovensko narodno vprašanje. *Nova revija* 57(5), 57–73.

Rus, Veljko (1987): Slovenci in intergeneracijska socialna politika. *Nova revija* 57(5), 194–200.

Secor, Laura (1996/1997): Testaments betrayed: Yugoslavian Intellectuals and the Road to War. V Obrad Savić (ur.): *Spectre of Nation*, 653–669. Belgrade: Belgrade circle.

Slavujević, Zoran (1986): *Savremeni politički mit*. Beograd: NIRO »RADNIČKA ŠTAMPA«.

Snoj, Jože (1987): Moderni kristjan in absurd slovenstva. *Nova revija* 57(5), 211–219.

Tomc, Gregor (1987): Civilna družba pod slovenskim socializmom. *Nova revija* 57(5), 144–149.

Urbančič, Ivan (1987): Jugoslovanska »nacionalistična kriza« In Slovenci v perspektivi konca nacije. *Nova revija* 57(5), 30–57.

Velikonja, Mitja (1996): *Masade duha. Razpotja sodobnih mitologij*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Velikonja, Mitja (2003): Slovenia's Yugoslav century. V Dejan Djokić (ur.): *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918–1992*, 84–99. London: Hurst & Company.

Wachtel, B. Andrew (2003): *Ustvaranje naroda, razbijanje naroda*. Ljubljana: Aleph 79.

PRIMARNI VIRI

Skupščina SFRJ (1974): Ustava socialistične federativne republike Jugoslavije z obrazložitvijo. Ljubljana: Center za samoupravno normativno dejavnost.

6. PRILOGE

Priloga A : Osnutki vprašanj za intervjuje

SRBIJA - OKVIRNA VPRAŠANJA	SLOVENIJA - OKVIRNA VPRAŠANJA
Je bil Memorandum dejansko srbski nacionalni program?	Se strinjate, da so premiki v družbi – aktivnost ZSMS, postopne reforme v slovenski partiji, ostala civilna gibanja v vzponu...vplivali na izdajo 57. številke Nove revije, ali pa bi številka izšla tudi brez tega? Kakšno je pravzaprav vaše mnenje o civilnodružbenih gibanjih, punku, mladini in ostalih, ki so od konca 70. let začeli odpirati politični prostor?
Kako se je formirala sama komisija za sestavo teksta in po kakšnem ključu je bila izbrana?	Kakšna je bila reakcija slovenskih partijskih oblasti? Kakšne posledice je čutilo uredništvo, revija sama in posamezniki? Kako se je reagiralo na v uvodu omenjeno besedo 'nacionalni program', ker vemo, da je bilo nacionalno vprašanje v domeni partije?
Očitki Memorandumu so tudi, da je razpravljal samo o enakopravnosti Srbov v Jugoslaviji in krivicah, ki se jim godijo, ni pa pod vprašaj postavljal položaj drugih narodov, kjer pa je nezadovoljstvo tudi naraščalo? Kaj pravite na to?	Kako je Memorandum SANU vplival na nastanek 57. številke?
Kakšne so bile reakcije partijskih oblasti v Srbiji in drugod v Jugoslaviji ob izidu Memoranduma?	Kakšen vpliv, kakih razsežnosti, je imela revija na reformiranje partijskega sistema in njegov kasnejši razpad?
Kako danes z distanco gledate na besedilo? Se vam zdi, da so kritike upravičene?	Kako danes z distanco gledate na revijo in kako ocenjujete njeno vrednost v tedanjih razmerah?
Kakšen vpliv je imel Memorandum po vaše na razpad Jugoslavije in grozote po njem?	So se vam določene teze, ki so bile postavljene v prispevkih, za tisti čas zdele precej radikalne? (dr. Bučar npr. skoraj jasno pove, da je položaj Slovenije v taki Jugoslaviji brezizhoden).
Se vam zdi, da je zaradi same SANU vsebina Memoranduma bila še bolj cenjena zaradi tako imenovanega statusa objektivnosti znanosti?	Koliko ste takrat resnično mislili o samostojni Sloveniji?
Kaj pravite na 57. številko slovenske Nove revije? Kakšen odmev je pustila v Srbiji?	Kakšen je bil odziv na revijo na nivoju Jugoslavije? Je reviji resnično, kot lahko beremo v različnih virih, grozil konec izhajanja?
Zavezništvo z novim partijskim vodstvom leta 87? Kaj pravite o tem?	Kakšno problemsko številko bi lahko podobno oblikovali danes? Kaj je danes problematično? Evropa, sile kontinuitete...?
Kakšen »memorandum« bi oblikovali danes? Kateri so danes ti problemi, ki so vredni tega, da bi zopet napisali takšen tekst?	Vojne od 90. let na območju bivše Jugoslavije so bile grozljive. Ste morda v letih, ko ste pisali 57. številko anticipirali, da bo prišlo do tega?

Priloga B: Izvedeni intervjuji

Intervju s profesorjem dr. Rastkom Močnikom, na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, 25. aprila 2007.

L. U.: »Kako torej vi razlagate razpad socialistične Jugoslavije ?«

Dr. Rastko Močnik: »Moja teza je, da je v 70., zlasti pa v 80. letih v Sloveniji prišlo do delitve oblasti med kulturniško elito in politično elito. Politična elita je zadržala zase politično odločanje in nekakšen splošen nadzor nad kulturo. Kulturna elita je zasedla tisto, čemur se v Althusserjanskem žargonu reče IAD, ne pomeni samo revije, ampak tudi založbe in šolski sistem. In če gledate biografije uglednih tvorcev Nove revije, boste opazili, da so šli iz disidentskih borcev revij tipa Besede, Revija 57, Perspektive, v založbe in medije npr. radio in da so v bistvu v velikem delu teh aparatov prevzeli oblast, zlasti pa ideološko pobudo. Cel srednješolski aparat na področju slovenščine in književnosti je v bistvu širil novorevijaško ideologijo že v času 80. let. Z uvedbo večstrankarskega sistema in kapitalizma je razpadla ideološka formacija realnega socializma. To je dramatično spremenilo položaj poklicnih kulturnikov. V času socializma je bila kultura najbolj monoliten integriran prostor oblasti. Uradna kulturniška inteligenca je bila sicer podrejeni partner v delitvi oblasti med politično birokracijo, managersko elito in kulturno birokracijo – a na svojem področju je imela vse bolj izključno oblast. Njeno področje je bilo ideološko področje – torej odločilno področje, kjer so proizvedli legitimacijo za odpravo socializma, za obnovo kapitalizma in za vzpostavitev 'nacionalne', natančneje etnične, identitetne države. Kulturna birokracija je odigrala v trenutku, ko je bila ta kulturno-identitetna ideologija še pomembna, ključno vlogo, ki pa jo sedaj izgublja. Današnja vlada ima drugačne probleme in ideologija, ki so jo takrat predstavljali novorevijaši ni več 'uporabna'.

Zanimivo razlago razpada Jugoslavije je podal francoski kolega Geoffroy Geraud, ki proučuje Jugoslavijo in tranzicije v srednji ter jugovzhodni Evropi in je trenutno v Sloveniji na doktorskem študiju. Njegova teza je, da je bil samoupravni sistem in koncept družbene lastnine že na poti k ukinjanju lastnine kot družbene kategorije. Ta sistem je predpostavljal, da je lastnik produkcijskih sredstev celo ljudstvo Jugoslavije. Ko je ta sistem začel razpadati in se je začela privatizacija, je bilo potrebno lastnino teritorializirati, da bi tako dobila lastnika. To pomeni, da se je naenkrat pričelo razmišljati ne v socialističnih terminih, ampak v teritorialnih konceptih lastnika in kdo ima pravico kaj privatizirati. Po drugi strani so partijske elite v socialistični jugoslovanski federaciji ves čas gojile nek nacionalizem znotraj socialističnega sistema in bile v 80. letih že zelo nacionalistično usmerjene v raznih republikah. Tako imate na eni strani en ekonomski proces in na drugi strani družbeno politični proces, ki gresta v isto smer, namreč v razbijanje federacije. Potem je prišlo do privatizacije produkcijskih sredstev in v prisvajanje pri čemer so bile elite prejšnjega sistema v privilegiranem položaju. Prej so si morale zagotoviti nacionalno bazo v svojih republikah in potem je prišlo do razbitja Jugoslavije. Vir te teorije je francoska ekonomistka Catherine Samary, ki je proučevala socialistično Jugoslavijo in je izdala o samoupravljanju tudi knjigo. Kulturne elite so imele veliko vlogo, saj so proizvajale nacionalistično ideologijo, ki je bila legitimacija prehoda v kapitalizem in vir antijugoslovanskega razpoloženja v vseh republikah ali pa vsaj v najbolj razvitih, se pravi v Sloveniji, Hrvaški in Srbiji.«

L. U.: »Se strinjate, da so premiki v družbi - aktivnost ZSMS, postopne reforme v slovenski partiji, ostala civilna gibanja v vzponu - vplivali na izdajo 57. številke Nove revije, ali pa bi številka izšla tudi brez tega?

Kakšno je pravzaprav vaše mnenje o civilnodružbenih gibanjih, punku, mladini in ostalih, ki so od konca 70. let začeli odpirati politični prostor ?«

Dr. Rastko Močnik: »57. številka Nove revije je bila bolj stvar SZDL – ta ni bila del alternative. Danes se pozablja, da je bil npr. Dimitrij Rupel član glavnega odbora SZDL-ja. Ta debata je bila notranji spor med dvema takratnima nosilcema oblasti - med politično elito in kulturniško elito. Obe sta bili tisti čas že dokaj nacionalistični – in prav zato je dotlej podrejena kulturna birokracija začela prevzemati ideološko iniciativo. Med tem pa se o takratnih alternativnih gibanjih danes manj govori, čeprav so bila takrat najpomembnejša, zlasti pa tudi najbolj inovativna družbena sila. Bila so seveda zelo heterogena - njihov del so bili celo ljudje, ki so danes v državnih aparatih. Bila je recimo močna skupina tako imenovanega alternativnega raziskovalnega novinarstva, ki se je sicer zbirala okoli Mladine, vendar je bila zelo močna tudi pri Kmečkem glasu in deloma na Delu. To novinarsko gibanje je doseglo velik uspeh, pri čemer jim je pomembno pomagal Matevž Krivic, ki je v začetku 80. let vodil pravne postopke za svobodo izražanja okoli beograjskega procesa 84-85 in še prej v zvezi s šolsko reformo usmerjenega izobraževanja. Te tožbe je na sodišču po dolгих in razmeroma zapletenih postopkih dobil, kar je pripeljalo do pomembnega preboja v zagotavljanju svobode izražanja. Na drugi strani je častno razsodišče Društva novinarjev obsodilo novinarja Sedem dni, zaradi prejudiciranja izida beograjskega procesa; sodišče novinarjev je presodilo, da je bila obtožba nekorektna in od takrat naprej je v Sloveniji svoboda izražanja. Matevž Krivic in ta skupina novinarjev so tako okoli 85. leta dosegli svobodo izražanja. V tej skupini so bili npr. Vinko Vasle, Slava Partljič, Zoja Skušek (vsi iz založbe Kmečki glas), Bogo Sajovic in kolega Novak s Pavlihe, Vesna Marinčič (z Dela) in številni drugi. Problemi - Esezistika - so takrat o tem izdali tematsko številko. Nova revija je bila nekaj drugega – tradicionalna "nacionalna" kultura, dominantna kultura – šolska kultura. (O tem sem pisal v knjigi *Koliko fašizma*.) V Novi reviji so od alternative sodelovali le redki, npr. Braco Rotar, Gregor Tomc in NSK. NSK je bil takrat na poti k mainstreamu, tako da je bila to bržkone le njihova taktika. Punk je seveda bil med izviri alternative. Kontekst vse produkcije v 80. in 90. je bil zelo širok in Nova revija je bila le del tega, pripadala pa je tradicionalni kulturi. 57. številka ni postavila nacionalnega programa v smeri razbitja Jugoslavije. Dobili so ideološki boj, medtem ko alternativa ni bila tako uspešna. Navsezadnje so se proti alternativni bojevali in jo zatirali vsi režimi – od real-socialističnih do večstrankarskih. Enostrankarski ideološki cenzorji so skrbno varovali množice, da se ne bi seznanile z alternativnimi praksami, z alternativno politiko in kulturami. To je seveda zelo koristilo poznejši "demosovski" oblasti, ki je temeljila na tradicionalni šolski nacionalni kulturi – ne na alternativni, modernizmi ipd. O tem sem v zgodnjih 90-tih pisal v Dnevnikovi prilogi Podmornica: da je bil antikomunizem takratne vladajoče politike pravzaprav usmerjen proti pravemu nasprotniku – proti alternativni. Podmornica – priloga Dnevnika v zgodnjih 90. letih, ki jo je najprej urejal Zdenko Vrdlovec, pozneje pa Branko Zihlerl, je sploh pomembna za analizo alternative – saj je prinašala polemiko alternative proti novi 'demosovski' oblasti in je nekakšna preobrazba alternative 80-tih v, če lahko tako rečem, teoretsko in intelektualno margino 90-tih«.

L. U.: »Kakšna je bila reakcija slovenskih partijskih oblasti ob izidu 57. številke Nove revije?«

Dr. Rastko Močnik: »Reakcije v Jugoslaviji so bile znotraj Zveze komunistov. V Sloveniji pa se je to urejalo znotraj SZDL-ja. Eden izmed voditeljev SZDL-ja je bil takrat Jože Smole. Takrat tega nisem natanko sledil, ker se mi ni zdelo tako pomembno. Nacionalna paradigma se mi je zdela takrat že zelo arhaična. Tudi evropska paradigma je bila takrat evropocentrična. Nikoli nisem polemiziral proti Novi reviji, ker se mi je to zdela precej

sterilna debata. Del tistih, ki so ustanovili Novo revijo, je izšel iz Problemov. Takrat je bil prisoten spopad med tistimi, ki so hoteli delat revijo v smeri punka, nove množične kulture in teorije ter poznejšimi novorevijaši.«

L. U.: »Kako je Memorandum SANU vplival na nastanek 57. številke?«

Dr. Rastko Močnik: »Tega ne bi mogel vedeti, morate vprašati avtorje 57. številke Nove revije. Zelo dolgo je bil zanikan obstoj Memoranduma. Niti ni bilo dolgo jasno, kakšen je status tistega papirja. Ali je bil uraden dokument SANU ali ne. Memorandum je bil zelo obsojan. Taktika republiških komunistov v Titovem času – zlasti pa seveda po njegovi smrti - je bila, da je bila federacija kriva za vse. Vsak je sebe v republiki predstavljal kot popolnega pozitivca, krivda za vse slabo pa se je pripisala federaciji. Antijugoslovanstvo je obstajalo, sicer ne kot del prevladujoče ideologije, a vseeno je obstajalo.«

L. U.: »Kakšen vpliv, kakih razsežnosti, je imela revija na reformiranje partijskega sistema in njegov kasnejši razpad?«

Dr. Rastko Močnik: »Znotraj Zveze komunistov Slovenije je obstajal močan nacionalističen tok, ki so ga predstavljali npr. Ciril Zlobec, Matjaž Kmecl, literarna inteligenca iz Zveze komunistov. Ti so bili zelo nacionalistični in smo mi v Problemih večkrat drezali v njih na to temo. Zveza komunistov je bila v 80. letih sicer bolj napredna, kot je bila socialistična zveza delovnega ljudstva. Ker pa je bila Zveza komunistov edina stranka, so bili v njej ljudje z različnimi pogledi, obstajale so frakcije.«

L. U.: »Kako danes z distanco gledate na revijo in kako ocenjujete njeno vrednost v tedanjih razmerah?«

Dr. Rastko Močnik: »V času, ko je izšla se mi je zdela regresivna in ne preveč pomembna. Ta ocena je bila napačna s političnega stališča. Mene je zanimala bolj stvar na alternativni sceni. Mladina, punk, produkcija teorije. Pomen 57. številke je bil povečan za nazaj, ker ustreza temu, kar je zdaj prevladujoče.«

L. U.: »Koliko se je v 80. letih razmišljalo o samostojni Sloveniji? Vojne od 90. let na območju bivše Jugoslavije so bile grozljive. Ste anticipirali tak razpad skupne države?«

Dr. Rastko Močnik: »V 80. letih se nam je zdelo samoumevno da ostaneta socializem in Jugoslavija in naši boji so bili v tem okviru. Sam ocenjujem, da je bilo razbitje Jugoslavije grozljiva politična napaka. Te novonastale države to še sedaj plačujejo. Bolj druge kot Slovenija. Meni se je ideja o samostojni Sloveniji zdela kičasta. To je bila kavarniška ideja iz 80. let in zdelo se mi je nezamisljivo, da se uveljavlja program iz srede 19. stoletja konec 20. stoletja. Na vojno sem pričel misliti konec 80. in na začetku 90. let, vendar tega nisem preveč širil. Najbolj nevarna se mi je zdela seveda Bosna. Takrat sem imel veliko kolegov v ostalih republikah. Bili smo Jugo skupina, UJDI. Šlo je za civilno družbeno skupino, ki jo je ustanovil Branko Horvat, ekonomist iz Zagreba in to je bil predvsem krog ljudi iz 68. leta. Ideja nacionalne države nam je bila tuja. Žarko Puhovski je razvil idejo da ni demokracije brez Jugoslavije. Takrat se mi je ta ideja zdela nekoliko pretirana – a ko jo zdaj gledamo iz zgodovinske razdalje, je zelo lucidna. Države, ki so nastale na področju Jugoslavije, so sedaj nove evropske notranje kolonije.«

Intervju s prof. dr. Gregorjem Tomcem, na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani, 3. maja 2007.

L. U.: »Se strinjate, da so premiki v družbi - aktivnost ZSMS, postopne reforme v slovenski partiji, ostala civilna gibanja v vzponu - vplivali na izdajo 57. številke Nove revije, ali pa bi številka izšla tudi brez tega? Kakšno je pravzaprav vaše mnenje o civilnodružbenih gibanjih, punku, mladini in ostalih, ki so od konca 70. let začeli odpirati politični prostor?«

Dr. Gregor Tomc: »Za nazaj sem prepričan, da Nove revije ne bi bilo, če se ne bi par stvari v Jugoslaviji že dogajalo. Prva stvar je bila razpad enotne komunistične stranke od konca 60. let naprej. Bila so nacionalistična gibanja na Hrvaškem in drugod. Partija se je razdelila na republiške stranke in te republiške stranke so postale nosilci nacionalnih interesov. V obdobju od leta 1977 naprej, je nacionalno čutenje postalo legitimno. Druga stvar pa so različna družbena gibanja punk, prvi v javnosti manifestira drugačne življenjske stile. Pred tem si tega zaradi vladujoče ideologije nihče ni drznil. Punk je bil možnost upora, javnega delovanja. Zelo pomemben pojav. Nova družbena gibanja, bolj politična, preko obstoječih organizacij ZSMS, SZDL so preko tega medija širili lastna politična prepričanja. Nova revija ni delovala v vakuumu. Intelektualci tradicionalisti so se opogumili in imeli legitimacijo diskurza z družbenimi gibanji. Tine Hribar v knjigi Punk je bil prej, pove, da je bil punk odločilnega pomena.«

L. U.: »Kakšna je bila reakcija slovenskih partijskih oblasti? Kakšne posledice je čutilo uredništvo, revija sama in posamezniki? Kako se je reagiralo na v uvodu omenjeno besedo 'nacionalni program', ker vemo, da je bilo nacionalno vprašanje v domeni partije?«

Dr. Gregor Tomc: »Moramo ločiti stališča samih partijskih elit in pa čutenje med ljudmi. Nacionalno občutenje je bilo prisotno povsod v narodih. Ideologija nacionalnosti je že bila vseprisotna prej kot socialistična ideologija. 57. številka - v tej številki ni postavila teze o slovenski samostojnosti. Jugoslavija ni bila *passee*. Takrat se še nihče ne vidi zunaj Jugoslavije. Gre samo za vprašanja kulturne avtonomije. Koliko slovenščine v učbenikih, koliko uradnega jezika, katere teme, učenje srbohrvaščine itd. Na ravni prebivalstva so vsi občutili nacionalna čustva, elita pa tega ni pokazala. Elita reagira, o 57. številki se razpravlja v CK Slovenije. Bilo je veliko kritik. Nobenemu pa se ni nič zgodilo. Revija je še izhajala, zamenjali so le urednika. Vsi so se zavedali, da je Nova revija splošno občutenje, vendar pa tega niso mogli pokazati.«

L. U.: »Kako je Memorandum SANU vplival na nastanek 57. številke?«

Dr. Gregor Tomc: »Intelektualci med seboj komunicirajo. Razlika v oblikovanju mnenj izvira iz različnih problemov srbskih in slovenskih intelektualcev. Slovenci nimajo manjšin. Zato je bil program le za Slovenijo. Srbija pa je razdeljena. Srbi so tudi zunaj srbske republike. Veliko večji problem imajo Srbi. Zato se je nacionalni program izoblikoval kot ekspanzionistični in je naletel na neodobravanje in veliko večje kritike kot slovenski. Slovenski program je bil defenziven, srbski pa nujno spreminja meje, kar je vodilo kasneje v balkansko vojno.«

L. U.: »Ali je 57. številka odgovor na Memorandum?«

Dr. Gregor Tomc: »57. številka ni odgovor na Memorandum. Znotraj Problemov sta obstajali dve skupini. Eni intelektualci so bili levo liberalni, drugi desno nacionalistični. Humanistična evropska tradicija je bila podlaga za Novo revijo, ostali v Problemih so bili levo marksistični.«

L. U.: »Je 57. številka vplivala na reformiranje ZKS?«

Dr. Gregor Tomc: »Celotno disidentsko gibanje je imelo vpliv na Zvezo komunistov. Ti počasi zamenjujejo socialistični diskurz z disidentskim. Krožijo izrazi človekove pravice, avtonomija. Dva diskurza sta nekaj časa v rabi, v 80. letih pa partija uporablja disidentski diskurz. Na koncu pa partija nima več programa in sprejme disidentski program, sprejme volitve. Nova revija je imela svojo vlogo. A tudi partija je imela povraten vpliv, Kučan in težnja za konfederativno Jugoslavijo sta imela velik vpliv na disidentske kroge. Šlo je za interakcijo. Včasih se je z vplivom Nove revije pretiravalo.«

L. U.: »Ste takrat mislili samostojno Slovenijo?«

Dr. Gregor Tomc: »Zame je bil ključen problem socializem in jugoslovanska avtoritarnost. Nikoli me ni motila Jugoslavija. Bila je super, samo če bi socializem odstranil. Nisem sodil v ožji krog Nove revije, je pa ta zame zelo pomembna, ker sem konec 70. in 80. let lahko objavljala samo v njej. Članek o socialni stratifikaciji sem ponujal Tribuni, Radiu Študent, pa mi ga niso objavili. Nova revija pa ga je objavila. Takrat je bil po moje to edini prostor demokratične javne besede. Največ odklonskih člankov je bilo objavljenih prav tam. Drugi si niso upali. Prvih pet let je to potekalo le v Novi reviji. Potem pa še druge. Mladina....Iz tega vidika je bila revija za moje intelektualno življenje zelo pomembna. Pozneje so se naše poti ločile. Nihče takrat ni mislil samostojne Slovenije. Na ideje o strankah v okviru SZDL je Rupel reagiral, da takšnih grozot ne smemo govorit.«

L. U.: »Vojne ob in po razpadu Jugoslavije so bile grozljive. Koliko ste takrat razmišljali o vojnah? Ste anticipirali tak konec?«

Dr. Gregor Tomc: »Nihče ni predvideval razpada in nihče vojn. To so dogodki, ki sledijo eni iz drugega. Osnovni problem je bil, da srbska politična elita ni imela na oblasti ljudi, ki bi znali ta konflikt preseči. Srbija bi jo lahko veliko boljše odnesla. Globji vzroki. Neuspeh komunističnega projekta nasploh. Niso upoštevali nacionalne ideologije, zato ohranjajo republiške enote, namesto administrativnih. Mislili so, da bo nacionalnost sama po sebi umrla. Nobenih mehanizmov ni bilo na razpolago, ko je prišlo do izbruha nacionalizma. Kapitalizem se je zdel uspešnejši. Srbski intelektualni eliti pripisujem krivdo za dogajanja.«

L. U.: »Kakšno tematsko številko bi lahko oblikovali danes? Kaj je danes potrebno rešiti v Sloveniji?«

Dr. Gregor Tomc: »Udarne številke danes ni več mogoča. Ljudje danes malo skupno čutijo. Situacija v globalni Evropi je premalo analizirana. Mi smo tako nedinamični, neinovativni. V eni generaciji nas bo kontekst pogoltnil. Politika, ki jo elite vodijo, je takšna, da na dolgi rok sploh nimamo možnosti preživetja. Te teme nihče ne vidi. Kultura in ekonomija sta področji, na katerih zaostajamo. Smo država, ki ne zna imeti niti neodvisnega kulturnega programa. Ne spleča se biti Slovenec, je logika ljudi. Tuji jeziki so veliko bolj razširjeni kot slovenski. To se je dogajalo že v Avstro-Ogrski. Ta je na srečo razpadla. Takrat se je ves čas meja pomikala proti Ljubljani. Ljudje so rekli, da se ne spleča biti Slovenec. Tako bo izgleda tudi zdaj.«

Intervju s profesorjem dr. Tinotom Hribarjem, na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, 7. maja 2007.

L. U.: »Se strinjate, da so premiki v družbi - aktivnost ZSMS, postopne reforme v slovenski partiji, ostala civilna gibanja v vzponu - vplivali na izdajo 57. številke Nove revije, ali pa bi številka izšla tudi brez tega? Kakšno je pravzaprav vaše mnenje o civilnodružbenih gibanjih, punku, mladini in ostalih, ki so od konca 70. let začeli odpirati politični prostor? Kakšna je bila reakcija slovenskih partijskih oblasti ob izidu Nove revije? Kakšne posledice je čutilo uredništvo, revija sama in posamezniki? Kako se je reagiralo na v uvodu omenjeno besedo 'nacionalni program', ker vemo, da je bilo nacionalno vprašanje v domeni partije?«

Dr. Tine Hribar: »Od leta 1986 se je premikalo na celi črti. Zelo pomembno vlogo so imeli Pankrti. Tomc je pisal besedila. V tem času, potem še Bavčarjev odbor, imajo vsa dogajanja isti cilj. Dosežek demokracije je obči cilj, pri nas (Nova revija) pa še nacionalni. Že leta 85 smo se ljudje, ki smo bili sodelavci Nove revije, srečali s Čosićem, Markovićem in Tadićem. V Mraku je potekalo temeljno srečanje. Nismo se mogli dogovoriti, zato je takrat na duhovni ravni Jugoslavija že razpadla. Samostojnost je bila cilj. Pripravljali smo že takrat 57 številko, Srbi pa Memorandum. Slovenska politika je vedela, da mi delujemo. Zaostrovali smo svoje pogoje. Reakcija je bila dovolj blaga, niso nas zaprli. Tako smo peljali stvar v našo smer. Ko je 57. številka izšla, je državni tožilec

dal obtožnico. Pavle Car je to zavrnil in imel za sabo celotno slovensko politiko. To je pomenilo tiho podporo. Čeprav so nas napadali, je to bilo bolj verbalno.«

L. U.: »Kakšen je bil odziv na revijo na nivoju Jugoslavije? Je reviji resnično, kot lahko beremo v različnih virih, grozil konec izhajanja?«

Dr. Tine Hribar: »Politika po vseh drugih republikah je protestirala, prav tako vojska, zato smo bili pod hudim pritiskom. Srečanje leta 1985 ni prineslo skupnega jezika. Srbi bi nam dali le kulturno avtonomijo, mi pa smo hoteli konfederacijo. Zato so nas oni prehiteli s 40-50 strani dolgim dokumentom. V njem se zagovarja srbski nacionalizem. Imel je velik odmev. Uradne strukture so ga napadale. Nam pa je koristil. Pred izzidom 57. številke so bili Srbi z Memorandumom proti ustavi iz 1974, Kardeljevski ustavi. Iz tega vidika nam je koristil kot tudi politika Miloševića za prihodnje delovanje. Če bi bili oni bolj demokratični, bi se lahko dogovorili in ne bi prišlo do osamosvojitve. Dnevna politika se je spremljala in tako se je prilagajala tudi akcija Nove revije.«

L. U.: »Kakšen vpliv je imela revija na reformiranje partijskega sistema in njegov kasnejši razpad?«

Dr. Tine Hribar:

»Vpliv na reformo partije je bil v smislu popuščanja. Partija se je demokratizirala. Na koncu pa so dopustili demokracijo.«

L. U.: »Kako danes z distanco gledate na revijo in kako ocenjujete njeno vrednost v tedanjih razmerah?«

Dr. Tine Hribar: »57. številka je bila zagonski moment. Danes se pozablja na Pirjevca, ki je imel leta 1962 polemiko s Čosićem, mi smo to operacionalizirali. Pomemben je tudi Kocbek. Če bi nas takrat zaprli, bi vse skupaj potonilo. Ljudje bi pokleknili. Jaz in Pučnik sva kasneje naredila osnutek ustave, ki sta ga izdala Janša in Bavčar v ČKZ-ju, ki je veljal za levičarskega. Takrat je CK spet razpravljal proti ustavi. Objava osnutka ustave, ki hoče liberalno demokracijo in pravico do samoodločbe. To je premik. Vsako leto se nekaj zgodi.«

L. U.: »Koliko ste takrat resnično mislili o samostojni Sloveniji?«

Dr. Tine Hribar: »Mi smo takrat bili na točki, ko smo si morali dopustiti vsaj priznanje te želje o samostojni Sloveniji. Že to je bilo bistveno. Ostalo je bila le izpeljava. Večino smo zapisali. Največ smo upali na konfederacijo. Ogromno je bil pomemben tudi kontekst v Evropi. Lahko bi bili napadeni in Nova revija bi bila glavni krivec za slovensko katastrofo.«

L. U.: »Vojne od 90. let, na območju bivše Jugoslavije, so bile grozljive. Ste morda v letih, ko ste pisali 57. številko, anticipirali, da bo prišlo do tega?«

Dr. Tine Hribar: »O vojnah nismo razmišljali. Imeli smo svoj cilj. Nismo skrbeli. Srbi so nam vseskozi očitali, kako smo sebični. Nihče pa ni pričakoval takega kaosa in katastrofe. Svojo pot smo imeli pred očmi.«

L. U.: »Kakšno problemsko številko bi lahko podobno oblikovali danes? Kaj je danes problematično? Evropa, sile kontinuitete itd.?«

Dr. Tine Hribar: »Tako udarne številke ni mogoče več napisati. Vse kar smo mislili, smo takrat dosegli. Danes je problem renesansa Evrope. Nujno je, da se formira evropska civilna religija. Paradoks, ki se pojavlja je, da ni ratifikacij evropske Ustave, ker je v njej Bog in krščanstvo. Tudi smrtna kazen bi po Vatikanu morala biti uzakonjena. Svetovni etos - tu je vloga intelektualcev. Pomembno je, da temu sledimo in se razlikujemo od Amerike. Tudi fundamentalistični papež je problem. Biti moramo alternativa ZDA, nihilizmu, najti moramo skupni imenovalac. Cilj je prostost duha.«

Intervju s profesorico dr. Olivero Milosavljević, na Filozofski fakulteti Univerze v Beogradu, 21.maja 2007.

L. U.: »Kaj je pravzaprav bil Memorandum SANU? Je to bil srbski nacionalni program?«

Dr. Olivera Milosavljević: »Memorandum je ideja za nacionalni program. Danes SANU in ljudje, ki so pisali Memorandum negirajo, da je šlo za nacionalni program. Ampak leta 1991 je predsednik SANU dal intervju v časopisu, kjer je dejal, da je šlo za nacionalni program. Njegov pomen pa se da razbrati samo, če ga pri analizi postavimo v čas, v katerem je nastal in ga ne gledamo iz današnje perspektive. Takrat je vidno, da je bil njegov pomen izreden. Potreben je kontekst in stanje Jugoslavije takrat, da bi ugotovili, kakšen je bil njegov pomen in zakaj je predstavljal takšno prelomnico.«

L. U.: »Kako danes z distanco gledate na besedilo? Se vam zdi, da so kritike upravičene?«

Dr. Olivera Milosavljević: »Nekateri danes mislijo, da gre za obrobno zadevo, a v tistem času je to bil res prelom. Po mojem mnenju je bil Memorandum dvojnega pomena. Pomembno je bilo, kaj so napisali in z vidika moči, kdo je to napisal. Bilo je veliko ljudi, ki so pisali takšne nacionalistične tekste, pa niso bili tako ugledni, da bi ideje razširili. SANU je imela v Srbiji močan ugled. Bila je največja nacionalna institucija. Moment je bil, ko se je na plano potegnilo vprašanje Srbije in srbskega naroda, brez obzira na Jugoslavijo. Parola o enakopravnosti je bila vseskozi prisotna, a to je bila le parola. Bilo je nekaj ključnih postavk: rešitev problemov Srbov, brez obzira na republiške in pokrajinske meje. Srbski narod lahko živi samostojno. To je v tem trenutku pomenilo konec Jugoslavije. Reakcija partijskih oblasti in celotne Jugoslavije je bila burna. Ni bilo proslave ob obletnici SANU. Memorandum je bil ocenjen kot napad na Jugoslavijo in to je tudi bil. Bil je program za razbitje Jugoslavije.«

L. U.: »Kaj pravite na 57. številko slovenske Nove revije? Kakšen odmev je pustila v Srbiji?«

Dr. Olivera Milosavljević: »Mislim, da je bila tudi Nova revija zelo jasna v svojih pogledih. Bučar se mi je zdel takrat precej radikalen in mislim, da je postavil Jugoslavijo pod velik vprašaj. Tudi teza o demokraciji v nacionalnih okvirih je bila radikalna. V Srbiji se je konec 80. veliko pisalo v medijih, da so to nacionalistične ideje, ki se širijo in vodijo k razpadu Jugoslavije ter k vojni. V Srbiji se je opozarjalo v medijih in s strani intelektualcev, da bo prišlo do izbruha vojn. Bila je manjšina ljudi v smislu politikov, ki so vedeli da vojna bo, večina pa je to na nek način podpirala v želji, da se ustvari Velika Srbija. Slovenija nikoli ni bila interesna sfera Srbije. Leta 1988 je bil velik miting na Ušču, kjer je bilo jasno izraženo, da Srbom Slovenija ni pomembna. »

L. U.: »Kakšne so bile reakcije partijskih oblasti v Srbiji in drugod v Jugoslaviji ob izidu Memoranduma?«

Dr. Olivera Milosavljević: »Stambolič je pisal v svoji knjigi o njegovi odstavitvi in tudi Memorandumu. Milošević je bil ustrezen za akademike. Mislili so, da bo v prakso prevedel ideje, ki so jih širili. Čosić je že pred izidom Memoranduma na skupščinah SANU poudarjal, naj se SANU vključi v aktualno družbene diskusije.«

L. U.: »Kakšna je bila torej dejansko vloga slovenskih in srbskih intelektualnih elit?«

Dr. Olivera Milosavljević: »Jaz sem, ko smo pisali Srpsko stranu rata, imela za glavni vir Politiko, kjer so ti ljudje (akademiki) redno objavljali članke. Leto dni sem brala vse številke tega dnevnika. Tam se je lepo videlo, da so odpisali Jugoslavijo. Rekli so, da je vojna boljša izbira kot mir. Takrat je bilo v ospredju, da se mora sedaj enkrat za vselej rešiti vprašanje Srbije in da je točno ta trenutek, ki bo stvar popeljal v dokončno rešitev. Take ideje so vedno izredno nevarne. Ta nacionalizem je bil blazen, popolnoma iracionalen. Od začetka krize do l. 1989, ko je hrvaški nacionalizem dobil polni zagon, so bili v medijih samo Slovenci in Srbi. Kasneje so dežurni

krivci za vse postali Hrvati in Albanci (le ti večni in glavni grešni kozel). Strinjam se, da so oboji intelektualci prinesli konec Jugoslavije, seveda bolj srbski, saj je to večja nacija in tudi močnejši nacionalizem.«

L. U.: »Kateri so danes problemi v Srbiji?«

Dr. Olivera Milosavljević: »Problem danes je, da so se nacionalistične ideje zaradi situacije v kateri Srbija je, naselile že v nove generacije, šolski sistem, identitete ljudi. Boljše, v mentalnem smislu ne bo še 50 let. To je krivda intelektualne elite. V medijih pride do razširitve nekih tez, to se nekaj časa ponavlja, preide v zavest ljudi, potem pa se akademiki, ki so tezo plasirali, pritožujejo. Srbska javnost je izredno podložna medijem. Pred Ahtisarijevim planom za Kosovo je bila objavljena javno mnenjska raziskava o tem, ali bo Kosovo neodvisno. Večina je odgovorila da bo. Po kampanji proti planu, se je v treh mesecih delež zmanjšal na polovico.«

Intervju s prof. dr. Vojinom Dimitrijevićem na Inštitutu za ljudska prava v Beogradu, 22. maja 2007.

L. U.: »Kaj je pravzaprav bil Memorandum?«

Dr. Vojin Dimitrijević: »Memorandum je po mojem mnenju tekst, ki mu ljudje dajejo preveč pozornosti. Sestavljen je iz dveh delov. Zanimivo je, da so člani SANU, ki so pisali Memorandum, bili tudi člani ZK. V SANU so bili tudi tisti, ki niso bili člani, a so bili prestrašeni in so dopustili, da sta bila člana Kardelj in Tito. ZK je vedno nekako kontrolirala SANU. Čosić pa je najbolj prominenten član SANU, ki je tudi najbolj eksponiran. Vsi ti, ki so priznali, da so bili v komisiji, ki je Memorandum pisala, so bili člani ZK.«

L. U.: »Kako ocenjujete vsebino Memoranduma?«

Dr. Vojin Dimitrijević: »V Memorandumu je prvi del, ki idealizira izgradnjo komunizma v ekonomskem smislu. Ti ljudje so idealizirali napredek, stopnje ekonomske rasti. Po mojem mnenju je bila ta ekonomska politika napačna, saj je namesto izkoriščanja potencialov države, poudarjala industrializacijo. Niso bili izkoriščeni na primer agrarni potenciali, kot v primeru Danske. Najprej je bilo po Memorandumu torej vse kot mora biti, potem pa je prišla faza, v kateri je vsak dokazoval, da je bila njegova nacija prikrajšana. To se drugače dogaja v vseh multinacionalnih državah. Tako se je Memorandum pričel bližati popolnemu nacionalizmu in ta ideja se je z Miloševićem popolnoma razcvetela. Jugoslavija naj bi bila za srbski narod velika napaka. Srbi naj bi veliko izgubili prav zaradi nje. To je paradoksalno, saj sta potem Milošević in JNA pričela z vojno za ohranitev te Jugoslavije. Nato se je razvijala ideja o tem, da je edini narod v Jugoslaviji, ki je socialističen, prav srbski.«

L. U.: »Kakšne so bile reakcije partijskih oblasti v Srbiji in drugod v Jugoslaviji ob izzidu Memoranduma?«

Dr. Vojin Dimitrijević: »Kasneje sta Vasilije Krestić, močan nacionalist in ekonomist Kosta Mihajlović, izdala knjigo o Memorandumu, kjer branita Srbe, da so oni bili žrtve in ekonomsko izkoriščani. Milošević je, ko je Memorandum prišel v javnost, bil še na nižji poziciji in je na besedilo gledal ambivalentno, ker še sam ni bil na čistem, kaj hoče. Milošević je bil otrok komunizma in je hotel priti na čelo Jugoslavije. Iskal je pot, po kateri se bo povzpел na oblast. Jaz verjamem, da ni bil prepričan, da je nacionalizem najboljši način za njegovo osebno promocijo, zato je nekaj časa koketiral z idejo, da obnovi kmečko gibanje, ki je bilo v Srbiji močno pred drugo svetovno vojno. Milošević je bral to literaturo, vendar pa je spoznal, tudi po odhodu na Kosovo, da je nacionalizem najmočnejše orodje in se je pričel drugače vesti glede Memoranduma. 8. seja CK ZK Srbije je bila pomembna. Od takrat je hodil po Stalinovi poti. Milošević se ni nikoli odrekel vsem ostankom komunistične religije, mogoče tudi zaradi žene. Cerkev je imel vedno na vajetih. On je izkoristil nacionalizem. Akademiki so mislili, da bodo za svoje cilje, med katere sodi tudi Velika Srbija, izkoristili Miloševića, on pa je izigral njih, ker

je bil na poziciji, kjer je imel vojsko, policijo. Memorandum nikoli ni bil nekaj, na kaj naj bi bila SANU ponosna. Čosić se je delal neumnega. Menim, da so mu dali največ teže zahodni strokovnjaki. Ti so hoteli najti nek plan za etnično čiščenje. Memorandum se je sam nudit, da to postane. JLA je hotela braniti socializem. Če v Srbiji ne bi zmagal Milošević in komunisti, bi lahko šla JLA celo na Beograd. Za njih je bil socializem svet.«

L. U.: »Kako velik pomen ima Memorandum za dogajanja v Jugoslaviji in na razpad?«

Dr. Vojin Dimitrijević: »Vsebina Memoranduma je kontradiktorna. V prvem delu se glorificira socialistični razvoj, v drugem pa nacionalizem. Komunisti so bili vedno mojstri, da iz ničesar nekaj naredijo. Večje vlogo od Memoranduma je imelo DPS. Srbi imajo avtentično spoštovanje do strokovnjakov. V Politiki so akademiki pisali za rubriko Odjerci i reagovanja. Izkoriščeno je bilo, da so to pisali ljudje s titulami. To je bolj pomembno.«

L. U.: »Nacionalizem intelektualnih elit?«

Dr. Vojin Dimitrijević: »Noben ni dobro razumel, kaj se dogaja v Jugoslaviji. Veliko vlogo so imeli mediji. Intelektualci in praksisovci tudi. Polovica njih je postala nacionalistična. Književniki in umetniki so imeli v vzhodni Evropi vedno močan vpliv na politiko in so pisali npr. ustave. Književne novine in Francuska 7 - tam so se sestajali intelektualci. Danes so to skrajni nacionalisti. Spominjam se parole iz mitinga, ko je nekdo izmed javnih osebnosti izjavil Slovincem: »Če hočete, pa pojdite, pustite pa nam naravne lepote.«

L. U.: »Kakšno je vaše mnenje o razpadu Jugoslavije?«

Dr. Vojin Dimitrijević: »Razpad Jugoslavije je splet zgodovinskih okoliščin. Krivec je Milošević, z njim pa tudi JLA (t. i. sedma republika), polna privilegijev, ki je branila socializem do konca. V JLA je bil prisoten tretjerazredni marksizem, ki se je potem transformiral v nacionalizem, ki je tako vseobsegajoč, da da odgovor na vse. Veliko je bilo v JLA Srbov in to zato, ker so izhajali bolj ali manj iz kmečkih, nižjih slojev in ker imajo Srbi močno vojaško tradicijo, še posebej hrvaški Srbi. V JLA je bila prisotna rusofilija, odpor proti zahodu. Ti ljudje so potem hoteli Veliko Srbijo. Mislili so, da bo šlo hitro. Niso računali (ne Hrvati in ne Srbi) na odpor Muslimanov, ki so glede na pomanjkanje orožja, formirali močan odpor. JLA je bila v nekem trenutku popolnoma dezorientirana, potem pa se je obrnila k nacionalizmu, totalitarizmu in rusofiliji. Mislila je, da bo hitro ustvarila Veliko Srbijo. Interes slovenske elite je bil pred formiranjem Kraljevine SHS zaščita pred germanizacijo. To ji je ponudila Srbija. Slovenija je bila najbolj razvita republika socialistične države. Ko ni bilo več Sovjetske zveze in ni bila več ekonomsko vezana samo na Jugoslavijo, je hotela reformo sistema. Za Jugoslavijo enostavno ni bilo več interesa.«

L. U.: »Kateri so danes problemi Srbije?«

Dr. Vojin Dimitrijević: »Srbija je danes rezervar za vse mogoče. Veliko ljudi je zapustilo državo. Srbija je ostala sama, s tribunalom v Haagu. Ima Kosovo. Štiri vojne je izgubila. Ekonomska travma, moralna travma. Bombardiranje NATA. Spet so Srbi v vlogi žrtve in tako se to ohranja. Dokler se problem Kosova ne reši, bo to problem, ki bo hranil radikalno stranko in ji dajal podporo.«